

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University

e-ISSN: 2147-2823

RTEUIFD, December 2019

Râğib el-İsfahânî'nin el-Müfredât İsimli Eserinin Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri

The Value of Râğhib al-İsfahânî's al-Mufradât in terms of Linguistic Tafsir

Hasan YALDIZLI

Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Dr. Öğrencisi
Marmara Uni. Institute of Social Sciences Department of Basic Islamic Studies PhD Student
İstanbul/Turkey

hasanyaldizli53@gmail.com

ORCID ID: www.orcid.org/0000-0003-4885-5625

Atıf: Yıldızlı, Hasan. "Râğib el-İsfahânî'nin el-Müfredât İsimli Eserinin Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019): 315-345.

Doi: <https://doi.org/10.32950/rteuifd.621885>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 19Eylül / September 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 12Aralık / December 2019

Yayın Tarihi / Published: 20 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.org.tr/rteuifd>

Copyright © Published by Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Divinity, Rize, 53100 Turkey. All rights reserved.

Râğib el-İsfahânî'nin el-Müfredât İsimli Eserinin Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri

Öz: Kur'ân'ı doğru bir şekilde anlamının ilk basamağı, onda yer alan kelimelerin kullanıldıkları âyetlerdeki anlamlarını bilmektir. Bu sebeple, herhangi bir âyetle ilgili bir soru sorulduğunda Hz. Peygamber ve Kur'ân hakkında bilgi sahibi olan sahâbî, öncelikle kelimelerin âyetlerdeki anlamlarını açıklamıştır. Sahâbe neslinden sonra gelen Müslüman âlimler de bu yöntemi sürdürmüşler ve Kur'ân kelimelerini dilbilimsel yönlerle ele alan önemli çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Kur'ân'a dilbilimsel yöntemlerle yaklaşan bu çalışmaların en önde gelenlerinden biri de şüphesiz Râğib İsfahânî'nin (öl. 412/1022) *Müfredât* adlı eseridir. Râğib, *Müfredât* adlı eserinde Kur'ân kelimelerinin tamamına yakını alfabetik bir sıralamayla ele almıştır. O, bu eserinde kendisinden önce Kur'ân kelimelerine yönelik yapılan dilbilimsel açıklamaları çok iyi harmanlamış ve kendisi de bu izahlara birçok eklemelerde bulunmuştur. Râğib'in bu eseri genelde "Garibü'l-Kur'ân" türü bir eser kabul edilmiştir. Ancak *Müfredât*'a daha yakından bakanlar, bu eserin Garibü'l-Kur'ân ilminin sınırlarını aştığını belirtmişlerdir. Bu makalede *Müfredât*'ın, Kur'ân'a kelimeler üzerinden yaklaşan "Garibü'l-Kur'ân" ve "Vücûh ve Nezâir" gibi dilbilimsel tefsir çalışmalarına getirdiği yenilikler incelenecek, aynı zamanda bu eser sayesinde "Müfredâtü'l-Kur'ân" adında yeni bir Kur'ân ilminin ortaya çıktığı tespit edilmeye gayret edilecektir. Böylece *Müfredât*'ın ve "Müfredâtü'l-Kur'ân" türü eserlerin Kur'ân'ı anlamaya sağladığı katkılar ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kur'ân İlmi, Dilbilimsel Tefsir, Râğib İsfahânî, *Müfredât*

The Value of Râğhib al-İsfahânî's al-Mufradât in terms of Linguistic Tafsir

Abstract: The first step in correctly understanding the Qurân is to know the meanings of the words which are used in verses. Therefore, when asked a question about any verse, the Prophet (saw) and his companions who had knowledge about the Qurân first explained the meanings of the words in the verses. Muslim scholars, who came after the generation of the companions continued this method and carried out important studies that addressed the Qurânic words in linguistic aspects. One of the most prominent of these studies, which approached the Qurân with linguistic methods, is undoubtedly *Mufradât* of Râğhib İsfahânî (d. 412/1022). Râğhib, in his book *Mufradât*, handled with almost all the Qurânic words alphabetically. In his work, he combined very well the linguistic explanations for the Qurânic words made before him and he contributed a lot to these explanations. This work of the Râğhib generally was considered a type of gharîb al-Qurân. However, those who looked more closely at the *Mufradât* stated that this work surpassed the boundaries of the gharîb al-Qurân science. In this article, we will talk about the innovations and developments brought by *Mufradât* to linguistic interpretation studies such as gharîb al-Qurân and wujûh and nazâir. We will try to ascertain that *mufradât* put forward a new Qurânic science called *Mufradât al-Qur'ân*. The contributions by *Mufradât* and *mufradât al-Qurân* to understand the Qurân will also be mentioned.

Key words: Tafsir, Qur'anic Science, Linguistic Tafsir, Râğhib İsfahânî, *Mufradât*

من حيث التفسير اللغوي قيمة كتابالمفردات للراغب الأصفهاني من حيث التفسير اللغوي ملخص: الخطوة الأولى في فهم القرآن بشكل صحيح هي معرفة معنى الكلمات في الآيات التي تستخدم فيها؛ لذلك فعندما كان يُطرح أي سؤال حول آية ما كان الرسول صلى الله عليه وسلم و الصحابة الذين عندهم علم القرآن يشرحون معنى الكلمات في الآيات أولاً. واتبع العلماء المسلمون الذين جاؤوا من بعدهم هذه الطريقة وحققوا دراسات مهمة تتناول كلمات القرآن من حيث الجوانب اللغوية. ومن أحد أبرز هذه الدراسات التي تتناول القرآن الكريم بهذه الطريقة، هو بلا شك كتاب المفردات للراغب الأصفهاني (ت. 412/1022). ولقد تناول الراغب في كتابه هذا كل كلمات القرآن تقريباً حسب الترتيب الأبجدي. وقد استفاد من التفسيرات اللغوية لكلمات القرآن التي سبقته في هذا العمل، وأضاف كثيراً على هذه التفسيرات. وقد عُدَّ هذا الكتاب ضمن كتب غريب القرآن عموماً. ومع ذلك فقد ذكر الذين ينظرون عن كثب إليه أنه تجاوز حدود غريب القرآن الكريم. وفي هذا المقال سيتم فحص الابتكارات والتطورات التي أضفها المفردات إلى علمي غريب القرآن والوجوه والنظائر اللذين يبحثان في القرآن من خلال الكلمات، وكذلك. ستبدل الجهود لتثبيت أن الراغب قد أسس في عمله هذا علماً جديداً من علوم القرآن الذي يسمي مفردات القرآن. وهكذا سيتم بحث دور المفردات و علم مفردات القرآن بشكل عام في فهم القرآن الكريم الكلمات المفتاحية: تفسير، علم القرآن، التفسير اللغوي، الراغب الأصفهاني، مفردات

GİRİŞ

Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik yapılan ilk çalışmaların, Hz. Peygamber (sav) dönemine kadar gittiğinde ve Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın ilk müfessiri olduğunda şüphe yoktur. O, Kur'ân'ı kısmen sözlü açıklamalarla tefsir etmiş¹detefsirinin büyük çoğunluğu Kur'ân'ın içerdiği hükümleri yaşayarak/uygulayarak göstermek şeklindeydi. Bilindiği gibi nüzûl sürecinde vahyin muhataplarının kültürel seviyeleri birbirinden farklıydı. Bu bakımdan Kur'ân, dünya ve ahiret meselelerini yaklaşık 1750 kelime² ve bunların türevleriyle ele almış,Hz. Peygamber de 23 yıllık risaleti süresince bunları muhataplarına anlayabilecekleri bir şekilde izah etmiştir. Ancak ilk muhatapların bazen bütününe vakıf olamamaktan bazen de âyetlerin indiği ortamı bilmemekten Kur'ân'ı anlayamadıkları olmuştur. Bu tür durumlar karşısında, Hz. Peygamber genellikle aynı konudaki benzer âyetleri hatırlatmış veya âyette geçen kelimelerin anlamlarına dikkat çekmiştir.³

Hz. Peygamber'den sonra ashap ise, ilk iş olarak Kur'ân'ın metnini korumaya ve onun doğru anlaşılmasına yoğunlaşmışlardır. Bir metnin doğru anlaşılabilmesinin ilk şartı aslının korunması olduğundan ashabin bunun için yaptığı ilk icraat, Kur'ân'ı kitap haline getirmek olmuştur. Bu icraattan sonra da Kur'ân'ı farklı şekillerde okumaktan kaynaklanan ihtilafları en aza indirip ümmetin birliğini sağlayacak adımlar atılmıştır.Öte taraftan ashap, Kur'ân'ın indiği ortamdan uzak olma ve dildeki değişim gibi sebeplerle Arap olanların bile onu doğru anlayamamaları problemiyle karşı karşıya kalmışlardır. Buna bir de İslâm topraklarının genişlemesi neticesinde farklı din, dil ve kültürlere mensup insanların Müslüman olmalarıyla ortaya çıkan sosyo-kültürel durumlar eklenince, ashabin

¹En önemli rivayet tefsirlerinden İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938) ile Taberî (öl. 310/923) tefsirlerindeki Hz. Peygamber'in sözlü açıklamalarının miktarı hakkında bilgi için bk. Bünyamin Erul, "İlk Dönem Kur'ân Okumaları, Sahâbenin Kur'ân'ı Anlama Çabaları Üzerine", VII. Kur'ân Sempozyumu (Ankara: Fecr Yayınları), 2005, 37.

²Bir araştırmada, Kur'ân'da "kelimenin Arap dilinde bir fiil kökünün olup olmadığı" prensibine bağlı olarak 1505 fiil kökü olduğu belirtilmektedir [bk. Muhammet Tasa, *Kur'ân'da Cümle Yapısı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2005), 152]. Bu tespit gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü yazarın verdiği tablolar incelendiğinde belirlenen prensibe göre *أَبَد*, *أَبَق*, *أَسَى*, *أَسَن*, *أَسَنَ*, *بَتَكَ*, *بَلَعَ*, *بَلَع*, *نَزَعَ* gibi bir hayli fiil de olması gerekirken gözden kaçmıştır. Bunun yanında da Kur'ân'da geçmeyen *بَتَ*, *نَفَسَ*, *وَعَزَ*, *وَقَعَ* gibi kelimeler de bu sayıya dâhil edilmiştir. Kur'ân'da geçen kök kelime sayısının yaklaşık 1750 kadar olduğuna Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzî'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı çalışmasını esas alarak yaptığımız sayım sonucu ulaştık.

³Bu konuyla ilgili bazı örnekler için bk. Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhîbuddîn el-Hatîb vd. (Kahire: Matba'atü's-Selefiyye ve Medresetühâ 1400/1980, "Tefsîr", 2/28 (No. 4509), 6/3 (No. 4629); Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif li'n-Neşr ve't-Tevzî' ts., "Tefsîr", 2 (No. 2953); İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. İbrâhîm el-Bennâ (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998), 2/499, 4/1601-1602.

tüm çabası da insanlara âyetlerin indiği ortamı ve arka planı bildirmek ve Kur'ân kelimelerinin anlamlarını açıklamak olmuştur.

Bilindiği gibi sahâbe içerisinde Kur'ân tefsiriyle en çok öne çıkan kişi İbn Abbas'tır (öl. 68/687-88). İbn Abbâs'ın açıklamalarının bir kısmı, Kureyş lehçesi dışındaki lehçelere ait olup Kur'ân'da geçen bazı kelimeleri izah etmek ve Rumca, Farsça, Süryânîce, Kıptîce gibi yabancı dillerden Arapça'ya geçen kelimelerin anlamlarını aktarmak şeklindedir. Nitekim İbn Abbâs'ın Kur'ân'daki garîbkelimelerin hangi Arap kabilesinin lehçesinden ve hangi yabancı dilden alındığını göstermek suretiyle âyetleri tefsir ettiği *Garîbü'l-Kur'ân* adında bir eseri günümüze ulaşmıştır.⁴ İbn Abbas'ın Kur'ân âyetlerine yönelik açıklamalarının diğer bir kısmı da bazı kelimelerin veya tabirlerin belirli bir âyette ne anlama geldiği şeklindedir. Bir miktar kapalılık bulunan ya da arka planı bilinmediğinden tam anlaşılmayan bazı ibarelerin veya âyetlerin izahı da bu kısma dâhildir. Ali b. Ebû Talha (öl. 143/760) tarafından İbn Abbâs'tan rivayet edildiği belirtilen; ancak bu şahsın İbn Abbâs'la çağdaş olmaması sebebiyle onun önemli talebelerinden bu rivayetleri naklettiği kabul edilen ve *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha* ismiyle meşhur olan tefsirin içeriğinde bu tarz örnekler bol miktarda mevcuttur.⁵

Sahâbenin temas ettiği diğer bir dilbilimsel tefsir türü de Vücûh ve Nezâirdir.⁶

⁴ İsmail L. Çakan ve Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbâs b. Abdulmuttalib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/79; İsmail Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/380; Abdülhamîd Seyyid Tılıb, *Garîbü'l-Kur'ân: Ricâluhû ve menâhicuhû min İbn Abbâs ilâ Ebî Hayyân* (Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve ş-şu'ûni'l-İslâmiyye, 1986), 39. İbn Abbâs'ın en fakih talebesi olan Atâ b. Ebû Rabâh'ın (öl. 114/732) naklettiği bu risâle, Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki bir nüshası esas alınarak 1946'da Salâhaddîn Münecid tarafından, Türkiye'de mevcut olan iki nüshası esas alınarak da Ahmet Bulut tarafından 1976'da neşredilmiştir [bk. Ahmet Bulut, "Kur'ân'a Dair Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4, (1992), 134].

⁵Eser müstakil olarak günümüze ulaşmamışsa da başta Buhârî (öl. 256/870) olmak üzere Taberî (öl. 310/923), İbnü'l-Münzir (öl. 318/930) ve İbn Ebû Hâtım (öl. 327/938) gibi âlimler sayesinde içeriği günümüze ulaşmıştır [bk. İsmail Cerrahoğlu, "Ali b. Ebû Talha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/387]. Günümüzde bu isimle basılan kitap [İbn Abbâs, *Tefsîru İbn Abbâs: el-Müsemma sahtîfetü Alî b. Ebî Talha 'an İbn Abbâs fi tefsîri'l-Kur'ân*, drl. Râşid Abdülmun'im er-Recâl (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1991)] ise, kaynaklardan derlenmiş halidir.

⁶Vücûh ve Nezâir ilminin iki değişik tanımı yapılmıştır. Bunlardan ilkinin sahibi olan İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) Vücûh ve Nezâiri "Bir ki Vücûh ve Nezâir, Kur'ân'da aynı hareke ve lafızla zikredilen bir kelimenin, kullanıldığı her yerde diğerinden farklı anlamlara gelmesidir. Bir yerde geçen kelimenin lafzı, diğer bir yerdeki farklı anlama gelen lafızla nazîr, o kelimenin birbirinden farklı anlamlarda tefsir edilmesi de Vücûhtur. O halde Nezâir, lafızların, vücûh da anlamların ismidir." şeklinde tarif etmiştir [İbnü'l-Cevzî, *Nüzhâtü'l-a'yûni'n-nevâzir fi ilmi'l-vücûhi ve'n-nezâir*, thk. Halîl Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 12]. İkinci tanımın sahibi olan İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ise Vücûh ve Nezâiri "Nezâir, iki veya daha çok yerde mânası aynı olan bir lafız, Vücûh ise (birçok yerde) farklı anlamlara gelen lafızdır ki bunlara, aralarında fark olsa da mütevâtî' ve müşterek isimler denilmektedir." şeklinde

Nitekim Hz. Peygamber'in ashabından bazı isimler, hem Kur'an'da çok anlamlı (vücûh) kelimelerin bulunduğu hem de bu kelimelerden bazılarının dikkat çekmişlerdir. Mesela halifeliği döneminde Hz. Ali (öl. 40/661) Haricîlerle tartışması ve bazı âyeteri yanlış anladıkları hususunda onları ikna etmesi için İbn Abbâs'ı gönderirken ona şu tavsiyede bulunmuştur: "... Sen onlarla tartışırken Kur'an'ı delil getirme. Çünkü Kur'an çok anlamlıdır (zû vücûh). Bu sebeple sen bir anlamını (vech) onlara söylerken, onlar ise diğer bir anlamını ileri sürerler..."⁷

Şüphesiz sahâbe içerisinde vücûh bilgisi bakımından en öne çıkan, ayrıca kendisine Vücûh ve Nezâire dair bir eser nispet edilen kişi de yine İbn Abbas'tır.⁸

İbn Abbâs'ın ardından onun ortaya koyduğu bu metotlar benimsenmiş ve Kur'an tefsirinde günümüze ulaşan en eski çalışmalar dil ağırlıklı tefsirler olmuştur. Ashaptan sonra gelenler, özellikle de İbn Abbâs'ın talebeleri olan Sa'îd b. Cübeyr (öl. 94/713 [?]), Mücâhid (öl. 103/721), İkrime (öl. 105/723), Atâ b. Ebû Rebâh (öl. 114/732) gibi isimlerin çalışmalarını örnek alıp geliştirmişlerdir. Bu çalışmaların neticesinde, Kur'an'da yer alan ve birtakım sebeplerle anlamı herkes tarafından bilinmeyen veya âyet içinde ne ifade ettiği tam olarak anlaşılmayan kelimelerin izahı için "Garîbü'l-Kur'an"; çok anlamlı kelimelerin, yer aldıkları âyetlerde hangi anlamıyla kullanıldıklarını tespit için de "el-Vücûh ve'n-Nezâir" isimli eserler telif edilmiştir. Bu iki türün yanında; Arap şiiri ve dil bilgisi temelinde anlam, kelimenin cümle içindeki konumu, kökeni, okunuşu gibi hususlar da göz önünde bulundurularak Kur'an kelimelerinin daha geniş incelendiği "Me'âni'l-Kur'an" ve "İ'râbü'l-Kur'an" diye isimlendirilen kitaplar yazılmıştır. Bunların dışında, anlaşılmasında birtakım zorlukların hissedildiği âyetlerin yorumu için de "Müşkilü'l-Kur'an" ve "Müteşâbihü'l-Kur'an" adında eserler kaleme alınmıştır. Bütün bu gayretlerin ortak noktası, Kur'an'ı dilbilimsel açıdan tefsir etmektir.

Hicrî IV. asra gelindiğinde artık "Garîbü'l-Kur'an", "Me'âni'l-Kur'an" ve "İ'râbü'l-Kur'an" adı altındaki eserlerle Kur'an'ın tamamı dil ağırlıklı çalışmalarla

tanımlamıştır [İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, nşr. Abdurrahmân b. Muhammed Hanbelî (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1991), 17/422-423]. İbn Teymiyye'den beslendiği anlaşılın Zerkeşî'ye (öl. 794/1392) göre de Vücûh, ümmet kelimesi gibi birçok anlamda kullanılan müştereklafızdır. Nezâir ise, mütevâtî' lafızlar gibidir [Bedreddin Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1404/1984), 1/102]. Bu tanımların ve bunlardan hareketle yapılan diğer tanımların değerlendirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Yıldızlı, "Vücûh ve Nezâir Hakkında Yapılan Tanımlara Dair Bir Değerlendirme", *İslam Araştırmaları Dergisi* 31, (2014), 16-24.

⁷İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 6/339; Celaleddîn Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008), 264.

⁸İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yün*, 11.

yorumlanmış ve böylece çok önemli bir edebiyat teşekkül etmiştir. Bunun yanında Kur'ân'daki çok anlamlı kelimeler "Vücûh ve Nezâir" adlı eserlerde zikredilmiş, anlaşılmasında zorluk olan âyetler de "Müşkilü'l-Kur'ân" ve "Müteşâbihü'l-Kur'ân" eserlerinde incelenmiştir.

Bu çalışmalardan bir asır sonra Râğıb İsfahânî (öl. 412/1022) söz konusu eserlerden faydalanarak ve kendi birikimini de katarak gayretlerinin bir zirvesi sayılan *Müfredât* adlı eserini yazmıştır.⁹Yaptığımız sayıma göre edat ve harfler de dâhil Kur'ân'da kullanılan kök kelime sayısı 1750'ye yakındır. İsfahânî eserinde bu kelime köklerinden yaklaşık 1650 tanesini madde başlığı yapmıştır. Harf ve edatlar da dâhil, Kur'ân'da geçen kelimelere değinme noktasında aralarında hiçbir ayırım yapmamıştır. Bu kelimeler arasında, Kur'ân'da bir kez geçmesi, çok bilinmesi, türevlerinin çok veya az olması, insan, hayvan, yiyecek, içecek, bitki, eşya veya yer adı olması gibi hususlara bakmadan her birini incelemeye dâhil etmiştir.

Müfredât hakkında ülkemizde Ömer Kara'nın bir ansiklopedi maddesi,¹⁰ Mehmet Yolcu'nun "Râğıb el-İsfahânî ve el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân'ı"¹¹ ve Nurdan Mendeş ve Vehbi Karakaş'ın "Garîbü'l-Kur'ân Literatüründe İbn Hişâm'ın Yeri ve Râğıb el-İsfahânî'nin el-Müfredâtı'yla Mukayesesi"¹² adlarında birer makaleleri vardır. Bunlar dışında *Müfredât*'ın üç çevirisi de yapılmıştır.¹³

Yukarıdaki çalışmalar her ne kadar güzel çalışmalar olsa da konumuz olan Râğıb el-İsfahânî'nin *Müfredât* adlı eserinin dilbilimsel tefsirdeki değerini göstermesi açısından yeterli değildir. Nurdan Mendeş ve Vehbi Karakaş'ın çalışmaları ise *Müfredât*'ın İbn Hişâm özelinde sadece Garîbü'l-Kur'ân'a olan

⁹Râğıb'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bk. Ömer Abdurrahmân Sârîsî, *er-Râğıb el-İsfahânî ve cuhûdühü fi'l-lüğa ve'l-edeb* (Ammân: Mektebetü'l-Aksâ, 1987); Âdil Şüddî, *Tefsîrü'r-Râğıb el-İsfahânî min evveli sûreti Âl-i İmrân hattâ nihâyeti'l-âye 113 min sûreti'n-Nisâ: Dirâse ve tahkîk* (Riyâd: Medâru'l-Vatan lî'n-neşr, 2003), 1/34-116; Ömer Kara, "Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Râğıb el-İsfahânî", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38, (2012), 101-146; a.mlf., "Râğıb el-İsfahânî'nin İlmî Mirası", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 44, (2015/2), 9-66.

¹⁰Ömer Kara, "el-Müfredât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/504-505.

¹¹Mehmet Yolcu, "Râğıb el-İsfahânî ve el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân'ı", *Hikmet Yurdu Dergisi* 1, (2008), 109-147.

¹²Nurdan Mendeş ve Vehbi Karakaş, "Garîbü'l-Kur'ân Literatüründe İbn Hişâm'ın Yeri ve Râğıb el-İsfahânî'nin el-Müfredâtı'yla Mukayesesi", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, (2014), 43-67.

¹³Râğıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân: Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdullbaki Güneş ve Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yay., 2006); a.mlf., *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân: Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Yusuf Türker İstanbul: (Pınar Yay., 2007); a.mlf., *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân: Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Mustafa Yıldız (İstanbul: Çıra Yay., 2017).

üstünlüğünü ortaya koymaktadır.

Müfredât, dil içerikli olan “Vücûh ve Nezâir/Vücûhü'l-Kur'ân” ve “Garîbü'l-Kur'ân” gibi bazı Kur'ân ilimlerini bir kelime başlığı altında zikretmesi, Kur'ân'a kelime/kavram üzerinden bütüncül bakabilmeyi sağlaması, kelimeler hakkında etimolojik tahlillerde bulunması, kelimelerin kök anlamlarına değinmesi, bir âyette geçen bir kelimeyi yine aynı anlama gelen farklı bir kelimeyle tefsir etmesi bakımından ve daha pek çok açıdan büyük bir değere sahiptir.

Râgıb'ın *Müfredât* adlı çalışması,¹⁴ geçmişte ve günümüzde Kur'ân kelimeleri hakkında başvuru olan önemli kaynaklardan birisi olmuştur. Genelde “Garîbü'l-Kur'ân” türü bir eser olarak kabul edilen, ama “Garîbü'l-Kur'ân” sınırlarını aşan bir kitap olduğu vurgulanan¹⁵*Müfredât*'ın dilbilimsel tefsir açısından değeri üzerine yaptığımız bu çalışmamız üç ana temelden hareket etmektedir. İlki, *Müfredât*'ın “Garîbü'l-Kur'ân” ve “Vücûh ve Nezâir” gibi dilbilimsel tefsir türlerine getirdiği yenilik ve gelişmelerin ele alınmasıdır. İkincisi, *Müfredât*'ın günümüzde “Lugatü'l-Kur'ân”, “Mu'cemü'l-Kur'ân”, “Kelimâtü'l-Kur'ân” gibi isimlerle de ifade edilen “Müfredâtü'l-Kur'ân” adında yeni bir ilim dalı ortaya koyup koymadığının incelenmesidir. Üçüncüsü de Râgıb'ın bu eserinin ve bu eseriyle de gündeme getirdiği “Müfredâtü'l-Kur'ân” tarzının Kur'ân'ı anlamaya getirdiği katkıların araştırılmasıdır.

1. *Müfredât*'ın Garîbü'l-Kur'ân ve Vücûh ve Nezâire Katkıları

Müfredât'ta, “Garîbü'l-Kur'ân” ve “Vücûh ve Nezâir” gibi dilbilimsel tefsir türü içinde yer alan bazı Kur'ân ilimlerine yönelik açıklamalar muhakkak zikredilmiştir. Ancak *Müfredât*'ı öne çıkaran husus, onun bu iki ilme yönelik açıklamalar içermesi değildir. *Müfredât*'ı “Garîbü'l-Kur'ân” ve “Vücûh ve Nezâir” alanında yazılan kitaplardan ayıran husus, bu esere birtakım yenilikler getirmesi ve bunları geliştirmesidir. Bu hususları şu şekilde örneklendirmek mümkündür.

1.1. Garîbü'l-Kur'ân'a Katkısı

Garîbü'l-Kur'ân ilmiyle ilgili olarak Râgıb İsfahânî'den önce eser yazan müellifler arasında Zeyd b. Ali (öl. 122/740),¹⁶ Yezîdî (öl. 237/851),¹⁷ İbn Kuteybe (öl.

¹⁴Bu eser *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân* ve *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân* adlarıyla basılmıştır.

¹⁵Mustafa Füveyzıl, “Nazarâtün mustalahiyye fi kitâbi Müfredâti elfâzı'l-Kur'ân li'r-Râgıb el-İsfahânî”, *İslâmiyyetü'l-Ma'rife* 5/17, (1999), 136; Kara, “el-Müfredât”, 31/504.

¹⁶Zeyd b. Ali, *Garîbü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Cevâd Hüseyinî Celâlî (Kum: Merkezü'n-Neşr et-Tâbî li-Mektebi'l-İlâmî'l-İslâmî, 1418/1997). Zeyd b. Ali'ye nispeti hususunda bazı tartışmalar olmakla birlikte

276/889),¹⁸ İbn Uzeyz (öl. 330/941)¹⁹ ve Gulâmu Sa'leb (öl. 345/957)²⁰ isimlerini zikredebiliriz. İsfahânî'nin yaşadığı dönemde de Mekkî b. Ebû Tâlib (öl. 437/1045)²¹ ismini anabiliriz.

Garîbü'l-Kur'ânyazarlarının ele alıp açıkladıkları kelime sayısı birbirinden farklıdır. Örneğin; Zeyd b. Ali 1150, Yezîdî 1100, İbn Kuteybe 1400, İbn Uzeyz 1450, Gulâmu Sa'leb 675, Mekkî de 1050 kadar kelimenin kök anlamlarına eserlerinde yer vermişlerdir.²² *Müfredât*'ın açıkladığı kelime sayısı ise yaklaşık 1650 kadardır. Bu durum, *Müfredât*'ın Kur'ân kelimelerini izah amacıyla yazılan eserlerdennicelik olarak üstünlüğünü ortaya koymaktadır.

İbn Uzeyz'in eseri hariç Garîbü'l-Kur'ân kitaplarının tümü Mushaf sırasına göre düzenlenmiştir. İbn Uzeyz ise, bir ilk olarak garîbkelimeleri alfabetik sıralamaya tabi tutmuştur. Söz gelimi; أَكِيمُوا (ekîmû) kelimesini, kök harfi olan "kâf" harfinde değil de "elif" harfinde ele alması gibi, kelimenin Kur'ân'da geçen kalıbının ilk harfini göz önünde bulundurmamak şeklindedir. Kelimenin Kur'ân'da geçen kalıbının ilk harfini esas alarak yaptığı bu sıralamayı, söz konusu kelimenin ilk harfinin üstün, ötre ve kesre ile başlayanlarını da farklı başlıklarda ele almış²³ ve ayrıca ilgili kelimeleri de sûre tertibine göre yaparak yararlanmayı iyice zorlaştırmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, kullanımı kolay olmadığı için bu tertip daha sonraları rağbet görmemiştir.²⁴

ona aidiyeti daha baskın olduğundan [bk. Saffet Köse, "Zeyd b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/315] incelememize dâhil ettik.

¹⁷ Abdullah b. Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî, *Garîbü'l-Kur'ân ve tefsîruhu*, thk. Abdurrezzâk Hüseyin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987).

¹⁸ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Muhammed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978).

¹⁹ Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî, *Nüzhetü'l-kulûb*, thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mer'âşlî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe 2013). Bu şahsın isminin İbn Üzeyr olduğu da söylenmektedir. Ayrıca Uzeyzî diye de anılmaktadır.

²⁰ Gulâmu Sa'leb Muhammed b. Abdülvâhid, *Yâkûtetü's-sırât fi tefsîri garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed b. Ya'kûb Türkistânî (Medîne: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2002).

²¹ Mekkî b. Ebû Tâlib, *Tefsîrü'l-müşkil min garîbi'l-Kur'âni'l-'Azîm 'ale'l-îcâz ve'l-ihstisâr*, thk. Hüddâ et-Tavîl el-Mer'âşlî (Beyrut: Dâru'n-Nûri'l-İslâmî, 1988).

²² Zikrettiğimiz Garîbü'l-Kur'ân eserlerinde incelenen kelime sayısı hakkındaki neticeye, ilgili eserlerde izah edilen kelimelerin sayımı sonucunda ulaştık.

²³ Mesela "elif" harfinde ele aldıklarını Bâbü'l-elifi'l-meftûha, Bâbü'l-elifi'l-mazmûme ve Bâbü'l-elifi'l-meksûradiye üç farklı başlıkta incelemiştir.

²⁴ İbn Uzeyz, *Nüzhetü'l-kulûb*, (naşirin girişi), 24-29. İbn Hâim'in (öl. 815/1412) Garîbü'l-Kur'ânalanındaki kitabını yazma nedeninin, İbn Uzeyz'in *Nüzhetü'l-kulûb* adlı eserinde ele aldığı kelimeleri Mushaf sıralamasına göre düzenleyip daha kolay ulaşılmasını sağlamak ve bazı ilavelerde bulunmak olduğunu ifade etmesi [İbn Hâim, *et-Tibyân fi tefsîri garîbi'l-Kur'ân*, thk. Fethî Enver Dâbüli (Kahire: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 1992), 49-50] bunun bir göstergesidir.

Müfredât, Kur'ân kelimelerini Mushaf sırasına göre düzenlemediği gibi İbn Uzeyz'in takip ettiği alfabetik bir sıralamayı da benimsememiştir. *Müfredât*, günümüzdeki anlayışa da uygun düşen bir alfabetik sıralamayı takip etmiştir. Mesela Râğıb İsfahânî birinci harfi “şîn”ve ikinci harfi “râ”olan kelimeleri sıralarken شَرِبَ maddesini başa almış ve شَرِبَ, شَرَحَ ve شَرَدَ kelimelerinden çok önce açıklamıştır.²⁵ Aynı şekilde, سَامَ gibi hemzeli kelimeleri de illetli sayıp, سَجَرَ, سَجَرَ, سَجَرَ, سَجَرَ gibi kelimelerden sonra ele almıştır.

Bir kişinin عرض kelimesinden türeyen ve Kur'ân'da geçen عَرَضَ, عَرَضَ, عَرَضَ, عَرَضَ, عَرَضَ kelimelerinin anlamlarını öğrenmek için Garîbü'l-Kur'ân alanında yazılan eserlerin pek çok sayfasını çevirmesi gerekmektedir. Mesela alfabetik olarak yazılan ilk Garîbü'l-Kur'ân kitabı olan İbn Uzeyz'in eserinde bu türevlerden عَرَضَ, عَرَضَ ve عَرَضَ kelimeleri Bâbü'l-'ayni'l-meftûha,²⁶ عَرَضَ kelimesi Bâbü'l-'ayni'l-mazmûme²⁷ ve عَرَضَ kelimesi de Bâbü'l-hemzeti'l-meftûha²⁸ başlıkları altında ele alınmıştır.²⁹ Bu türevlerin anlamını öğrenmek isteyen kişi bunun için söz konusu kitabın değişik yerlerine bakmak ve de yaklaşık 25 sayfa çevirmek zorundayken *Müfredât*'ın sadece عرض başlığına bakması yeterlidir. Bu metoda göre *Müfredât*'ın Garîbü'l-Kur'ân kitaplarına getirdiği en önemli yenilik, alfabetik metodu uygulamasıyla birlikte, Kur'ân'da yer alan diğer kelimeler gibi garîb bir kelimenin tüm türevlerinin anlamını ve geçtiği âyetleri bir başlık altında bulabilme imkânı sunmasıdır.

1.2. Vücûh ve Nezâir'e Katkıları

Konuyla ilgili günümüze ulaşan ilk eser, Mukâtil b. Süleyman'ın (öl. 150/767) *el-Vücûh ve'n-nezâir* adlı çalışmasıdır.³⁰ Râğıb öncesi bu alanda eser yazarlar içerisinde günümüze kitapları ulaşan diğer müellifler şunlardır: Hârûn b. Mûsâ (öl.

²⁵ Günümüzde *el-Müncid* gibi sözlüklerin tercih ettiği sıralama da bu şekildedir.

²⁶ İbn Uzeyz, *Nüzhetü'l-kulûb*, 322-334.

²⁷ İbn Uzeyz, *Nüzhetü'l-kulûb*, 335-337.

²⁸ İbn Uzeyz, *Nüzhetü'l-kulûb*, 57-69.

²⁹ İbn Uzeyz *عرض* kelimesini almamıştır.

³⁰ Mukâtil b. Süleyman'ın *el-Vücûh ve'n-nezâir* adlı eserinin üç baskısı mevcuttur: *Kitâbü'l-Vücûh ve'n-nezâir*, thk. Ali Özek (İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993); *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-kitâb, 1994); *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Hâtim Sâlih Dâmin (Dübeyy: Merkezü Cum'ati'l-Mâcid li's-Sekâfe ve't-Türâs, 2006). Mukâtil'in eserini incelerken her üç tahkiki de göz önünde bulundurduk ve onları bir tek kitap gibi kabul ettik. Ancak Dâmin'in tahkikini ana kaynak olarak aldık ve bunu *el-Vücûh* adıyla belirttik.

170/787),³¹ Yahyâ b. Sellâm (öl. 200/815),³² Hakîm Tirmizî (öl. 320/932),³³ Ebû Hilâl Askerî (öl. 400/1009)³⁴ ve Ebû Abdurrahman Hîrî (öl. 431/1040).³⁵

Mukâtil 213,³⁶ Hârûn 210,³⁷ Yahyâ 115,³⁸ Hakîm 81,³⁹ Askerî 213⁴⁰ ve Hîrî de 613⁴¹ Kur'ân kelimesini incelemiştir. Bu yazarların zikrettikleri çok anlamlı kelime sayısı toplamda 600 ile 700 arasındadır.

Müfredât'ta, bir kelimenin Kur'ân'da farklı manalarda kullanılması anlamına gelen Vücûh ve Nezâire yönelik kavramlar zikretmiştir. Hatta *Müfredât*'ın, bu hususta Vücûh ve Nezâiralanında yazılan eserlerden daha ileri bir konumda olduğu söylenebilir. Zira *Müfredât*, yukarıda adı geçen müelliflerin eserlerinde yer almayan bazı kelimeleri ele almıştır. Mesela ائسرا(esera)kelimesi ve türevleri “belirti/işaret/eser”,⁴² peşinden gitmek/takip

³¹Hârûn b. Mûsâ, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Hâtim Sâlih Dâmin (Bağdad: Vizâretü's-sekâfetü ve'l-i'lâm Dâiretü'l-âsâri ve't-türâs, 1988).

³² Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif: Tefsîrû'l-Kur'ân mimmâ iştebehet esmâühû ve tesarrafet me'ânih*, thk. Hind Şelebî (Tunus: eş-Şeriketü't-Tûnisiyye li't-tevzî', 1400/1980). Bu eserin bize eksik olarak ulaştığı (bk. Yahya, *et-Tesârif*, [naşirin girişi], 50) ve torun Yahya b. Muhammed'e (öl. 280/893) ait olabileceği (bk. İsmail Cerrahoğlu, “Vücûhü'l-Kur'ân'a Dâir Bilinmeyen Yeni Bir Eser”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15, (1967), 114) belirtilmektedir.

³³ Hakîm Tirmizî, *Tahsîlü nezâiri'l-Kur'ân*, thk. Hüsnî Nasr Zeydân (Kahire: Mektebetü İmâd, 1969). Hakîm bu eserini bir *vücûh* kitabı yazmak amacıyla kaleme almamıştır. Eserinin mukaddimesindeki bir işaretinden de anlaşılacağı üzere daha önce yazılmış olan bir vücûh kitabını yorumlamak amacıyla telif etmiştir.

³⁴ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Ahmed es-Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 2010).

³⁵ Ebû Abdurrahman İsmâil b. Ahmed el-Hîrî, *Vücûhü'l-Kur'ân*, thk. Necf Arşî (Meşhed: Mecma'u'l-buhûsi'l-İslâmiyye, 1422/2002).

³⁶ Mukâtil'in *el-Vücûh ve'n-nezâir* adlı eserinin Şehhâte tahkiki 185, Özek tahkiki 186 (fazladan *enşee* kelimesi mevcuttur ki bu kelime aynı zamanda Dâmin neşrinde de yer almaktadır) kelime içermekleyen Dâmin tahkikinde 176 kelime mevcuttur. Ama aralarındaki fark, ilk akla gelen şekliyle sadece 10 kelimelik bir eksiklik değildir. Çünkü Şehhâte ve Özek nüshasında, Dâmin nüshasında olmayan 37, Dâmin nüshasında da diğerlerinde olmayan 27 kelime fazlalığı vardır. Her üç baskıda toplam 213 kelime ele alınmakta ve üçünün ortak olarak inceledikleri kelime sayısı ise 149'dur.

³⁷ Hârûn'un kitabında Mukâtil'in üç baskısında ele aldığı toplam 213 kelimedenden *salât*, *nâs* ile *havf* kelimeleri yoktur.

³⁸ Yahya *Vücûh ve Nezâir*ine *semâ*, *ricz-rics-rücz*, *hâsî'-hâsîn*, *lâ ebraha*, *hins*, *habl*, *ba'l*, *ecel* ve *tefrîf-furur* gibi dokuz yeni kelime kazandırmıştır ki bunlardan *hins* kelimesini hiçbir *vücûh* müellifi incelememiştir.

³⁹ Hakîm'in incelediği 81 kelime içerisinde, Mukâtil ve diğerlerinin incelemediği *redâ* kelimesi de vardır.

⁴⁰ Askerî *istivâ*, *kader*, *temennî*, *tesbîh*, *kizb*, *gayy*, *ayn*, *ahd*, *adl*, *nazar*, *nikâh*, *tâir*, *savm*, *haram*, *yakîn*, *istifhâm*, *isti'nâs* ve *yemîn* gibi önemli kelimelerden ve *lâ*, *bi* gibi harfler ile *bel*, *lev lâ* gibi edatlardan oluşan 37 yeni maddeyi *vücûh* ilmine dâhil etmiştir. Bu kelimelerden *gayy* ve *bel* edatı ile *istifhâm* ve *isti'nâs* başlıkları hiçbir *vücûh* yazarı tarafından ele alınmamıştır.

⁴¹ Hîrî mukaddimesinde incelediği kelime sayısının 540 olduğunu ifade etmektedir (bk. Hîrî, *Vücûh*, 54). Herhalde aynı kökten gelen kelimeleri istisna ederek bu sayıyı vermiştir.

⁴²er-Rûm 30/50; el-Mü'min 40/21.

etmek",⁴³"kalıntı/birikim/rivayet",⁴⁴"üstün tutmak/tercih etmek"⁴⁵ gibi mânalara gelmesine rağmen yukarıdaki vücûh kitaplarında bu kelimeye değinilmemiştir. *Müfredât*'ta ise örnek âyetler ışığında bu anlamlar bahsedilmiştir.⁴⁶ Yine *دحل*(dehale)kelimesi Kur'ân'da "bir yere girmek,⁴⁷"müdahale etme sebebi görmek",⁴⁸"gerdeğe girmek"⁴⁹ gibi üç anlamda geçmesine rağmen bu kelime vücûh kitaplarında ihmal edilmiş, Râgıb ise bu anlamları birkaç âyetle izah etmiştir.⁵⁰

Müfredât, vücûh eserlerinde bazı kelimelerin eksik bırakılan anlamlarına da değinmiştir. Yukarıda adları geçen vücûhmüellifleri *شِرْك*(şirk)kelimesine "Allah'a ortak koşmak", "ibadet olmaksızın itaatte ortak koşmak", "amellerde ortak koşmak/riyâ" şeklinde üç farklı anlam vermişlerdir.⁵¹ Kur'ân'da bu kelime "herhangi bir konuda/şeyde ortak olma" mânasına⁵² da gelmesine rağmen bu anlama temas etmemişler, Râgıb ise bu anlamı nakletmiş ve buna bir âyeti delil göstermiştir.⁵³ *كُفْر*(küfr) kelimesinin "günahları örtme/affetme",⁵⁴ *نَفَر*(nefera) kelimesinin "uzaklaşmak"⁵⁵ ve *نَفَقَ-أَنْفَقَ*(nafaka- enfeka) kelimesinin "münâfık"⁵⁶ anlamları da hiçbir vücûh kitabında mevcut değildir. Râgıb bunları da örnek âyetlerle zikretmiştir.⁵⁷

⁴³es-Sâffât 37/70; Tâhâ 20/84.

⁴⁴el-Ahkâf 46/4.

⁴⁵el-Haşr 59/9; Yûsuf 12/91; el-A'lâ 87/16.

⁴⁶Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü' l-elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî (Dımaşk/Şâm: Dâru'l-Kalem, Beyrut: Dâru'ş-Şâmiyye 1997), 62.

⁴⁷Âl-i İmrân 3/37; Yûsuf 12/36; en-Nûr 24/61.

⁴⁸en-Nahl 16/92.

⁴⁹en-Nisâ 4/23.

⁵⁰Râgıb, *Müfredât*, 309. Diğer bir örnek olarak *بطن* kelimesini de zikredebiliriz. Bu üç kelimeyi Râgıb sonrası önemli vücûh yazarları olan Ebû Abdullah Dâmeğânî (öl. 478/1085) ve İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) de ele almamıştır. Bk. Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî, *el-Vücûh ve'n-nezâir li-elfâzi Kitâbillâhi'l-'Azîz*, thk. Arabî Abdülhamîd Ali (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010); İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yün*.

⁵¹Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh*, 26-27; Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârîf*, 106-107; Askerî, *el-Vücûh*, 190-191; Hîrî, *Vücûhü'l-Kur'ân*, 335-336.

⁵²Tâhâ 20/32; en-Nisâ 4/12.

⁵³Râgıb, *Müfredât*, 451-452. Bu anlamı, Dâmeğânî ve İbnü'l-Cevzî de zikretmemiştir (bk. Dâmeğânî, *el-Vücûh*, 282; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yün*, 167).

⁵⁴Bu vecihle ilgili bazı âyetler: el-Bakara 2/271; Âl-i İmrân 3/195; en-Nisâ 4/31; el-Mâide 5/12, 65; Muhammed 47/2. Hakîm ve Askerî *كُفْر*(küfr) kelimesinin "günahları örtme/affetme" anlamına kelimenin lügat bilgilerinde değinmişler, ama *vücûh*larda bu anlamı vermemişlerdir (bk. Hakîm Tirmizî, *Tahsîl*, 24; Askerî, *el-Vücûh*, 282-283). İbnü'l-Cevzî ise bu anlama lügat bilgilerinde de temas etmemiştir (bk. İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yün*, 244-245).

⁵⁵Bu vecihle ilgili bazı âyetler: el-İsrâ 17/41; Fâtır 35/42; el-Mülk 67/21.

⁵⁶Bu vecihle ilgili bazı âyetler: Âl-i İmrân 3/167; el-Haşr 59/11; et-Tevbe 9/101, 77, 97.

⁵⁷Râgıb, *Müfredât*, 717, 817, 819.

Öte taraftan Râgıb, anlamı her yerde aynı olup bağlamdan ötürü farklı şeylerin kastedildiği kelimelere vüçhkitaplarında olduğu gibi ayrıntılı bir şekilde yaklaşmamış, sadece kelimenin asıl anlamını zikretmiş ve örnek gösterdiği âyet hakkında vüçhilmine dâhil olabilecek farklı bir tefsir varsa onu aktarmıştır. Mesela vüçheserlerinde اَرَضُ(arz)kelimesinin geçtiği âyetlerin bağlamına bakılarak “Mekke”, “Medine”, “Mısır”, “Şam”, “yeryüzü” gibi anlamlar verilmiştir.⁵⁸ Râgıb ise, bunlardan sadece “yeryüzü” anlamından bahsetmiştir.⁵⁹ Açıklamaları esnasında örnek verdiği اَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا “Biliniz ki, Allah ölümünden sonra yeri diriltir...”⁶⁰âyetini “Bozulmadan sonraki her oluşumu ve başlangıçtan sonraki her dönüşümü ifade eder.” şeklinde izah ettikten sonra, “Bundan dolayı bazı müfessirler Allah’ın bu âyetten kalplerin katlaşmasından sonra yumuşamasını kastetmiştir.” şeklinde bir izah daha nakletmiştir.⁶¹ Bu yoruma göre âyette geçen ve “yeryüzü” anlamına gelen اَرَضُ(arz)kelimesi, insanın kalbine işaret etmektedir. Fakat Râgıb, bunu açıkça belirtmemiştir.⁶²

Müfredât’ı farklı kılan bir özellik de önemli bir hata olarak çoğu vüçhkitaplarında yer alan “farklı köklerden gelen, ama şeklen birbirine benzeyen kelimelerin aynı başlıkta ele alınması” durumunun *Müfredât*’ta olmamasıdır. Mesela; bazı vüçhmüellifleri هُدًى(hüdâ)maddesinde هُدًى (hüdâ) kelimesine;⁶³ صِرٌّ(sırr)maddesinde صُرٌّ (sur)⁶⁴ kelimesine temas etmişlerken, Râgıb bu kelimeleri bu başlıkların altına dâhil etmemiştir.⁶⁵

Burada şunu da ifade edelim ki, Râgıb, vüçhmüelliflerinin inceledikleri kelimelere verdikleri bazı anlamların ortak noktalarını dikkate alarak tek çatı

⁵⁸Mukâtil, *el-Vüçûh*, 158-159; Yahyâ, *et-Tesârîf*, 245-248; Askerî, *el-Vüçûh*, 52-56; Hîrî, *Vüçûh*, 80-81. Bu anlamlar Râgıb sonrası *vüçûh* yazarları tarafından da zikredilmiştir (bk. Dâmeğânî, *el-Vüçûh*, 91-94; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yün*, 57-59).

⁵⁹Râgıb, *Müfredât*, 73. Çok anlamlılık açısından Râgıb’ın tarzı daha doğru olmakla beraber bu anlamların toplu olarak zikredilmesi de faydasız değildir.

⁶⁰el-Hadîd 57/17.

⁶¹Râgıb, *Müfredât*, 73.

⁶²Arz kelimesine “kalb” anlamı Râgıb sonrası *vüçûh* yazarları Dâmeğânî ve İbnü'l-Cevzî tarafından Ra’d sûresi 17. âyeti delil getirilerek zikredilmiştir (bk. Dâmeğânî, *el-Vüçûh*, 93; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yün*, 59).

⁶³Mukâtil, *el-Vüçûh*, 25; Yahyâ, *et-Tesârîf*, 103; Hîrî, *Vüçûh*, 571.

⁶⁴Hîrî, *Vüçûh*, 354.

⁶⁵Râgıb sonrası önemli bir vüçûh yazarı olan Dâmeğânî, bu durumu birçok yeni örnekle sürdürmüştür. Örnekler için bk. Hasan Yıldızlı, *Vüçûh ve Nezâir İlmî ve Mukâtil b. Süleyman’ın el-Vüçûh ve’n-Nezâir adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 93. İbnü'l-Cevzî, isim vermeden Dâmeğânî’nin bu yaklaşımını tenkit etmiş (bk. İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yün*, 12) ve kendisi böyle bir hataya düşmemiştir.

altında toplamış ve böylece daha düzenli hale getirmiştir. Mesela; ^۱ (ümme)kelimesine vücûhkitaplarında “topluluk”, “yıllar”, “kavim”, “hayırda”, “önder”, “geçmiş milletler”, “Hz.Muhammed’in Müslüman olan ümmeti”, “Hz. Muhammed’in kâfir olan ümmeti”, “insan dışında yaratılmış olan diğer varlıklar”, “İslâm”, “her peygamberin ümmeti” ve “sünnet/yol” gibi anlamlar verilmiştir.⁶⁶ Râgıb ise bu anlamları “ister aynı din ister aynı zaman isterse de aynı mekân olsun, herhangi bir şeyin bir araya getirdiği her topluluğa verilen isim” ve “zaman” şeklinde iki grup altında bir araya getirmiştir.⁶⁷

Yukarıda aktardığımız örneklerden anlaşılacağı gibi Râgıb kendinden önceki Vücûh ve Nezâir birikimini çok güzel yansıtarak ve tashih ederek geliştirmiştir.

2.Müfredât’ın,Müfredâtü’l-Kur’ân Adında Yeni Bir Kur’ân İlmi Ortaya Çıkarması

“Müfredâtü’l-Kur’ân”terimi, Râgıb İsfahânî’nin aynı adı taşıyan kitabıyla tefsir literatürüne girmiştir. Müfredâtsözlükte “tek tek ele alınanlar/tek bırakılanlar” anlamına gelir.⁶⁸“Müfredâtü’l-Kur’ân”terimi ise, “Kur’ân-ı Kerîm’in kelime ve kavramlarıyla bunları açıklamak için oluşturulan ilim dalı ve bu konudaki eserlerin ortak adı.” şeklinde tarif edilmektedir.⁶⁹“Müfredâtü’l-Kur’ân” tabiri, harf ve edâtlar dâhil Kur’ân’ın bütün kelimelerini kapsayan bir kavramdır ve günümüzde bu anlamı yansıtmak üzere “Lugatü’l-Kur’ân”, “Kelimâtü’l-Kur’ân” ve “Mu’cemü’l-Kur’ân” terimleri de kullanılmaktadır.⁷⁰

⁶⁶Mukâtil, *el-Vücûh*, 47-49; Yahyâ, *et-Tesârif*, 150-153; Askerî, *el-Vücûh*, 19-25; Hîrî, *Vücûh*, 99-100. Sonraki vücûhyazarları da bunları aktarmıştır (bk. Dâmeğânî, *el-Vücûh*, 100-101; İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-a’yün*, 44-45).

⁶⁷Râgıb, *Müfredât*, 86.

⁶⁸Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2003), “frd” md., 3/310; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, thk. Abdullâh Ali el-Kebîr vd. (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, ts.), “frd” md., 5/3373-3375; Râgıb, *Müfredât*, 629.

⁶⁹“Müfredâtü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/506. Ayrıca bk. Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009), 183.

⁷⁰Abdülhamit Birişik, “Ulûmü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/135. Süyûtî (öl. 911/1505) ve İbn ‘Akîle (öl. 1150/1737) gibi ulûmü’l-Kur’âna dair eser yazarların zikrettiği müfredâtü’l-Kur’ânifadesi ise tamamen farklıdır. Çünkü onlar bununla ilgili olarak Kur’ân’ın en azametli, en muhkem, en kapsayıcı, en hüzün ve en ümit verici âyetlerinin hangileri olduğuna dair sorulan sorulara İbn Mes’ûd (öl. 32/652-53), Hz. Ali (öl. 40/661), İbn Abbâs, Abdullah b. Mübârek (öl. 181/797), İmam Şâfî (öl. 204/820) gibi selefîn önde gelenlerinin verdiği cevapları ve diğer benzer örnekleri nakletmektedirler. Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 665-670; İbn ‘Akîle, *ez-Ziyâde ve’l-ihsân fî ulûmi’l-Kur’ân*, Merkezü’l-Bühûs ve’-Dirâsât (el-İmârâtü’l-Arabiyyetü’l-Müttehide: Câmî’atü’ş-Şârika, 2006), 6/418-434. Taşköprüzâde (öl. 968/1561) de bu açıklamalara binaen “Müfredâtü’l-Kur’ân,her bir âyetin mâna ve ahkâm yönünden içerdiği durumlardan bahseden bir ilim dalıdır” şeklinde bir tarif

Râgıb'ın *Müfredât*'ı genelde Garîbü'l-Kur'ân türü bir eser olarak telakki edilmiştir. Zerkeşî (öl. 794/1392), Râgıb'ın bu kitabını "Garîbü'l-Kur'ânanında yazılan en güzel eserlerden biri" şeklinde takdim etmiştir.⁷¹ Ancak şu var ki; *Müfredât*'ın diğer kitaplardan farkını belirtenler olmakla birlikte, bazıları bu tarzın ayrı bir Kur'ân ilmi olduğu üzerinde durmamışlardır. Mesela; Râgıbsonrası *Müfredât* tarzı bir eser telif eden Semîn Halebî (öl. 756/1355), söz konusu kitabının girişinde ihtiyaç duyulan Kur'ân ilimlerinden birinin de Kur'ân'ın şerefli lafızlarının delalet ettikleri anlamları bilmek olduğunu vurgulamış ve Râgıb'ın *Müfredât* adlı eserini Ebû Ubeyd Herevî'nin (öl. 401/1010) *el-Garîbeyn* ve İbn Uzeyz'in *Garîbü'l-Kur'ân (Nüzhetü'l-kulûb)* adlı eserleriyle birlikte Kur'ân kelimelerinin anlamlarını açıklama uğruna yapılan çalışmalar olarak zikretmiş, *Müfredât*'ın bir takım eksikliklerine rağmen öncekilerden daha geniş ve daha derin olduğuna dikkat çekmiştir.⁷² Yine Semîn Halebî kendi yazdığı bir *Müfredât* nüshasının girişinde "Râgıb, bu kitabı yazmakla benzersiz bir şey ortaya koymuştur." şeklinde bir değerlendirme yapmış,⁷³ ama onun yeni bir Kur'ân ilmi ortaya koyduğuna işaret etmemiştir.

Günümüze gelince, Semîn Halebî'nin '*Umdetü'l-huffâz*'ı üzerine bir çalışma yapan Şükrü Arslan, "*Umdetü'l-huffâz*, Garîbü'l-Kur'ân olmaktan çok Kur'ân kelimelerinin tefsiri hüviyetindedir. Çünkü izah edilen kelimelerin hepsi garîb kabul edilecek olursa Kur'ân'ın büyük ekseriyeti garîb olmuş olur ki bu doğru değildir. Gerçi aynı tenkit başta Râgıb'ın *Müfredât*'ı olmak üzere daha başka eserlere de yöneltilir. Bu nedenle de onlara söz konusu kimlikleri ile Garîbü'l-Kur'ândeğil, müfredât tefsiri veya lugavi tefsir, hatta Kur'ânsözlüğü denilmesi kanaatimizce daha uygun düşecektir."⁷⁴ diyerek, tüm Kur'ân kelimelerini ele alan eserlerin Garîbü'l-Kur'ân olarak değil, müfredât tefsiri gibi farklı bir ad ile isimlendirilmesini önermiştir. Mustafa Füveyzül ve Ömer Kara da *Müfredât*'ın az

yapmaktadır. Bk. Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde ve musbâhu's-siyâde fi mevzû'âtı'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), 2/520. Bu tanımdaki "*Müfredâtü'l-Kur'ân*" tabirinin burada üzerinde durduğumuz ilim dalıyla bir ilgisi bulunmamaktadır.

⁷¹Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/291. Bu ifadeyi Süyûtî ve İbn 'Akîle de aynen aktarmıştır. Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 210; İbn 'Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, 9/91.

⁷²Semîn el-Halebî, '*Umdetü'l-huffâz fi tefsiri eşrefi'l-elfâz* thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996), 1/37-38.

⁷³Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 3633), 2^b. Semîn'in bu değerlendirmesi bu nüshadan çoğaltılan iki *Müfredât* nüshasının girişinde de mevcuttur. Bk. a.mlf., *Müfredât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 117), 2^b; a.mlf., *Müfredât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Râgıb Paşa, 1448), 2^b.

⁷⁴Şükrü Arslan, "Semîn Halebî ve Garîbü'l-Kur'ân'ındaki Metodu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12, (1995), 77.

sayıdaki garîbkelimelerin açıklanmasıyla sınırlı kalmayıp Kur'ân lafızlarının hemen tamamını kapsayan hacimli bir sözlük olduğunu, *Müfredât*'ta garîblafızların tek kelimeyle karşılanması yerine, Kur'ân'da geçen tüm kelimelerin farklı türevleridâhil, anlamlarının verildiğini, bu kitabın Garîbü'l-Kur'ân alanında yazılan birçok eserden farklı yanlarının bulunduğunu ve bu yönüyle Garîbü'l-Kur'ângeleneğini aşan bir eser olduğunu ifade etmişlerdir.⁷⁵

Bize göre Râgıb, yazmış olduğu bu eserle yeni bir Kur'ân ilmi ortaya koymuştur. Nitekim Râgıb, kitabının mukaddimesinde “Garîbü'l-Kur'ân” ifadesini kullanmamış ve de müfredât olgusu, yani Kur'ân lafızlarının maddeler halinde ele alınması üzerinde durmuştur. O, mukaddimesinde müfredât olgusunu şöyle dile getirmiştir: “Kur'ân ilimleri içerisinde ilk ilgilenilmesi gereken ilim, lafızla ilgili olanlardır. Lafızla ilgili ilimlerden biri deher bir lafzın mânasının ortaya çıkarılmasıdır (tahkîku'l-elfâzi'l-müfrede). Bu bakımdan Kur'ân'ın anlamlarını bilmek isteyeneye yardımcı olan hususların başında gelmesi sebebiyle tek tek Kur'ân lafızlarının (müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân) anlamlarının tahsil edilmesi, bir ev inşa etmek isteyeninin ilk olarak kerpiç elde etmesi gibidir. Bu ilim sadece Kur'ân'ı bilmek için değil, tüm şer'î ilimler için faydalıdır...”⁷⁶

Bu konudaki kanaatimizi pekiştiren bir dayanak da Râgıb'ın müfredât ve garîbkavramlarını birbirinden ayrı birer terim olarak görmesidir. O, *فسر* maddesinde bu iki terimi birbirinden şu şekilde ayırtmaktadır: “Tefsîrkelimesi bazen, sadece tek tek lafızları ve bu lafızların garîb olanlarını ele alan (yehtassu bi-müfredâti'l-elfâz ve garîbihâ) bir ilim için kullanılır...”⁷⁷ Görüldüğü gibi Râgıb burada tefsir ilmini Kur'ân kelimelerinin tamamını inceleyen bir ilim olarak kabul etmekte ve bu kelimelerden bazılarının garîbolduğuna işaret etmektedir. Onun bu vurgusundan garîbkelimleri bilmeyi Müfredâtü'l-Kur'ân'ın alt bölümü olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Müfredâtü'l-Kur'ân tarzının ayrı bir ilim dalı olduğu ve Râgıb'ın da *Müfredât* adlı eseriyle böylece ayrı bir Kur'ân ilmini başlatmış olduğu şeklindeki kanaatimizin diğer dayanaklarını şu şekilde açmak mümkündür:

Râgıb'ın bu kitabı yukarıda gördüğümüz gibib Garîbü'l-Kur'ân ile Vücûh ve

⁷⁵ Mustafa Füveyzîl, “Nazarâtün mustalahiyye fî kitâbi Müfredâti elfâzi'l-Kur'ân li'r-Râgıb el-İsfahânî”, 136; Kara, “el-Müfredât”, 31/504.

⁷⁶Râgıb, *Müfredât*, 54.

⁷⁷Râgıb, *Müfredât*, 636.

Nezâir ilimlerini içeriyor olsa da o, ne Garîbü'l-Kur'ân ne de Vücûh ve Nezâir tarzı bir eserdir. Çünkü *Müfredât* bu iki ilim dalında yazılan eserler gibi Kur'ân kelimelerinin anlamını kısaca ve doğrudan zikretmek şeklinde değil, gerekçeli ve dilbilimsel ağırlıklı olarak incelemektedir. Kelimelerin tamamını/tamamına yakınına açıklamak, Müfredât ilminin "ayrıt edici bir özelliği" olmasa da "belirgin bir özelliği" durumundadır. Ayrıca daha önce vurguladığımız gibi Vücûh ve Nezâir kitaplarından daha fazla ve daha ilmî olarak vücûhu içermekte, böylece Garîbü'l-Kur'ân kitaplarından ayrışmakta; ama vücûhu olmayan kelimelere de yer verdiğiinden vücûh kitaplarına dâhil edilmesi de mümkün olmamaktadır.

Müfredât tarzının farkı sadece üzerinde durduğu kelime miktarı değil, aynı zamanda bu kelimeleri izah ediş şeklidir. Çünkü Kur'ân kelimelerini/ifadelerini ele alıp anlamlarını tahkik etme, yani netleştirme yönüyle Müfredât tarzına en çok Me'âni'l-Kur'ân kitapları benzemektedir; fakat onlar da âyetlere Mushaf sırasına göre temas etmektedir ve yine bu sebeple içerdikleri Garîbü'l-Kur'ân ve vücûh bilgileri genellikle dağınık haldedir. *Müfredât* kitapları ise, alfabe sırasına göre düzenlendiklerinden ve kelimeleri tüm türevleriyle ve örnek âyetlerle bir arada tefsir ettiklerinden Garîbü'l-Kur'ân ile Vücûh ve Nezâire toplu olarak değinmektedirler.

Bazı Kur'ân kelimelerini tek tek başlık yapıp tahkik eden Ferâhî'nin (öl. 1930) kitabı da *Müfredâtü'l-Kur'ân* isimindedir. Buna göre denilebilir ki, Kur'ân kelimelerini – ister fiil ister mastar isterse de daha başka bir şekilde – maddeler halinde sıralayıp anlamlarını netleştirmek, Müfredât ilminin ayrıt edici bir özelliğidir. Garîbü'l-Kur'ân isimli kitapların en ayrıt edici özelliği ise çok kısa izahlar içermeleridir. Hatta Garîbü'l-Kur'ân ismini taşıyan eserler, Râğıb'dan sonra bu özelliğimuhafaza etmiş ve ayrı bir dal/tarz olarak devam etmişlerdir. İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *el-Erîb bimâ fi'l-Kur'ân mine'l-garîb*, İbnü'l-Müneyyir'in (öl. 683/1284) *et-Teyşîrü'l-acîb fi tefsîri'l-garîb*, Ebû Hayyân Endelüsî'nin (öl. 745/1344) *Tuhfetü'l-erîb bimâ fi'l-Kur'ân mine'l-garîb* ve İbnü'l-Hâim'in (öl. 815/1412) *et-Tibyân fi tefsîri garîbi'l-Kur'ân* adlı eserleri Râğıb sonrası Garîbü'l-Kur'ân ilminin önemli eserleridir.

Öte taraftan Râğıb'ın başlattığı bu tarz, ondan sonra Semîn Halebî'nin (öl. 756/1355) *'Umdetü'l-huffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*, Fîrûzâbâdî'nin (öl. 817/1415) *Besâiru zevî't-temyîz fi letâifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, Hasîrîzâde Elîf Efendi'nin (öl. 1346/1927) *en-Nûru'l-furkân fi şerhi lugati'l-Kur'ân*, Abdülhamîd Ferâhî'nin (öl. 1349/1930)

Müfredâtü'l-Kur'ân ve Hasan Mustafavî'nin (öl. 1426/2005)*et-Tahkîk fi kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserleriyle daha da genişleyerek günümüze kadar devam etmiştir. Burada, *Müfredât* benzeri kitap yazan son dönem müelliflerinin eserlerini tanıtırken “*Müfredâtü'l-Kur'ân*”a ve bu kavramı “*Garîbü'l-Kur'ân*”dan ayırma hususundaki vurgularına işaret etmek yerinde olacaktır.

Kur'ân kelimelerinin izahına yönelik Osmanlı döneminde son telif edilen eserin yazarı Elîf Efendi meâlen şunları söylemektedir: “Kur'ân'a hizmet etmek için İbn Uzeyz'in *Nüzhetü'l-kulûb* adıyla meşhur olan *Garîbü'l-Kur'ân* alanındaki kitabını tercüme etmeyi düşündüm. Fakat İbn Uzeyz'in bu eserinde sadece garîb kelimeleri ele alarak pek az Kur'ân kelimesini açıkladığını, bunları da gayet kısa ve öz bir şekilde izah ettiğini ve böylece bundan faydalanmayı belli bir düzeye ulaştırmış olan kişilere tahsis ettiğini gördüm. Günümüzde Arapça'ya pek rağbet gösterilmediğinden ve bundan dolayı artık Kur'ân'ın tüm kelimeleri garîbhükümüne girdiğinden dolayıdır ki, eseri olduğu gibi tercüme etmenin yeterli olmayacağını düşündüm. Bu sebeple İbn Uzeyz'in kitabındaki tüm kelimeleri aldım, ama bunları izah ederken başka görüşlere de yer verdim ve bu kelimelerin mânasını ilave bilgilerle tamamladım. Açıklanmasına ihtiyaç gördüğüm daha pek çok Kur'ân kelimesini de ekledim. Râgıb'ın *Müfredât*'ında, İbnü'l-Esîr'in (öl. 606/1210)*Nihâye*'sinde ve muteber tefsir ve lügatlerde bu kelimeler hakkında yapılan tefsirleri de araştırarak bu eserde vermeye gayret ettim.”⁷⁸

Çok az sayıda Kur'ân kelimesini inceleyen Ferâhî'ye göre lügatler ve *Garîbü'l-Kur'ân* kitapları Kur'ân kelimelerinin sınırlarını tam olarak belirleyememekte, siyer ve tefsir eserleri de Kur'ân'da yer alan konular hakkında tam ve doğru bir bilgi verememektedir. Yine ona göre, ister aklı isterse de ahlâkî olsun diğer ilim dallarında yazılan telifler Kur'ân'ın içerdiği hikmeti ve esrarı ifade edememektedir. Ferâhî bu iddiasından sonra Kur'ân'ı doğru bir şekilde anlamının yolunun tek tek kelimelerinin anlamlarını bilmekle (bi'-ttılâ'ı 'alâ me'ânî kelimâtihe'l-müfrede) mümkün olacağını dile getirmektedir.⁷⁹

Müfredâtü'l-Kur'ân sahasında en kapsamlı çalışmayı yapan Mustafavî de bu konuda şöyle demiştir: “Kur'ân'ın zikrettiği hakikatlerden, bilgilerden, hükümlerden ve edeplerden faydalanmak, Kur'ân kelimelerini tahkik ve tedkik

⁷⁸ Hasrîzâde Elîf Efendi, *en-Nûru'l-furkân fi şerhi lügati'l-Kur'ân* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 50.

⁷⁹ Abdülhamîd el-Ferâhî, *Müfredâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ecmel Eyyûb İslâhî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 98-99.

üzere anlamaya bağlıdır (mütevekkîfeten 'alâ fehmi müfredâtî kelimâtihî 'alâ vechî't-tedkîk ve't-tahkîk). Bundan dolayıdır ki, bu kelimeleri bilmek ve Kur'ân kelimelerinin hakikî ve mecazî anlamlarının arasını ayırt etmek için gayret göstermek üzerimize bir görevdir."⁸⁰

Görüldüğü gibi üç müellifin vurguladıklarıyla Râgıb'ın yukarıda naklettiğimiz sözleri bire bir örtüşmektedir.

Öte taraftan Semîn Halebî, Fîrûzâbâdî, Elîf Efendi, Abdülhamîd Ferâhî ve Mustafavî tarafından yazılan eserlerin unvanında "Tefsîru Eşrefî'l-elfâz", "Lugatü'l-Kur'ân", "Müfredâtü'l-Kur'ân" ve "Kelimâtü'l-Kur'ân" gibi aynı anlama gelen ifadeler geçmekte, ama hiçbirinin unvanında "Garîbü'l-Kur'ân" tabiri geçmemektedir. Bunun da söz konusu müelliflerin, eserlerini "Garîbü'l-Kur'ân" tarzı olarak görmedikleri kanaatini pekiştiren bir durum olduğunu düşünmekteyiz.

3. Müfredât'ın ve Müfredâtü'l-Kur'ân Tarzının Tefsir Açısından Önemi

Daha önce belirttiğimiz gibi *Müfredât*'ta Vücûh ve Nezâir ilmi mevcuttur. Vücûh ve Nezâir, gerek âyetlerin birbirini tefsir etmesi ve birbiriyle uyumlu olması açısından gerekse bir kelimenin farklı/muhtemel anlamları üzerinde durması yönüyle önemli bir ilimdir. Aynı zamanda *Müfredât*'ta, Kur'ân kelimelerinin kısa ve yalın açıklaması demek olan Garîbü'l-Kur'ân'a yönelik, kelimelerin anlamlarının netleştirilmesine yönelik Me'ânî'l-Kur'ân tarzı izahlar da vardır. Râgıb'ın *Müfredât*'ında kısmen yer alan "Konulu Tefsir"e yönelik bilgilendirmeler de Kur'ân âyetlerinin birbirlerini açıklamasını görebilme açısından ayrıca önem arz etmektedir.

Bu bağlamda, geçmişteki ve günümüzdeki bazı örnekleri değerlendirmek suretiyle *Müfredât*'ın tarzının önemini ortaya koymanın daha anlaşılır ve gerçekçi olacağını düşünmekteyiz. Önce *Müfredât*'tan bir örnekle başlayalım.

Râgıb, هدى (hedâ) maddesinde şunları dile getirmektedir:

"Allah'ın insanı hidâyet erdirmesi dört şekilde olur: İlki; akıl, zekâ ve zaruri bilgilerle donatılmak gibi her mükellefi kuşatan ve herkesin gücü oranında payına düşeni aldığı hidâyettir. Örneğin; Yüce Allah bir âyette bu anlamdaki hidâyeti şu şekilde bildirmektedir: قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى (Hz. Mûsâ dedi ki): 'Bizim

⁸⁰Hasan Mustafavî, *et-Tahkîk fî kelimâtihî'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 1/5.

*Rabbimiz, her şeye hilkatini (varlık ve özelliğini) veren, sonra da (onları) hidâyet edendir.*⁸¹ İkincisi; peygamberler aracılığıyla ya da Kur'ân ve benzeri ilahî kitapları indirmek suretiyle insanları davet ettiği hidâyettir. Mesela; *وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِآيَاتِنَا* 'Onları (peygamberleri), emrimiz uyarınca hidâyet eden önderler yaptık...' ⁸²âyetindekastedilen hidâyet bu türdendir. Üçüncüsü; sadece hidâyete erenlerin ulaşabildikleri hidâyettir. Örneğin; *يُحَى اللَّهُ الْوَالِدِينَ اهْتَدُوا زَادَهُمْ هُدًى* 'Hidâyete erenlere gelince, Allah onların hidâyetini arttırır...' ⁸³ âyetinde ve daha başka âyetlerde⁸⁴ geçen hidâyet bu çeşit bir hidâyettir. Dördüncüsü de âhirette mü'minleri cennete götüren hidâyettir. Mesela; *وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ* '(Cennette) onların altlarından ırmaklar akarken, kalplerinde kinden ne varsa hepsini çıkarıp atarız. Ve onlar derler ki: Bizi buna hidâyete eden Allah'a hamd olsun. Allah bize hidâyete etmeseydi biz kendiliğimizden hidâyete edemezdik...' ⁸⁵âyetibu tür bir hidâyeti bildirmektedir."

"Zikrettiğimiz dört hidâyete sırasıyla birbirine bağlıdır. Kim (akıl ve zekâ anlamındaki) ilk hidâyete sahip değilse ikinci hidâyeti elde edemez, hatta birincisine sahip olmayan ikincisiyle sorumlu dahi tutulamaz. İkinci sıradaki hidâyete ulaşamayan da üçüncüsüne de dördüncüsüne de nail olamaz. Diğer yandan her kim dördüncü hidâyete şereflenmişse, önceki üç hidâyete muvaffak olmuş, her kim de üçüncü hidâyete başarmışsa, ilk iki hidâyete de ulaşmış demektir. Bunun aksi de olur. Mesela birinci hidâyete sahip olan bir kişiye, ikinci veya üçüncü tür hidâyete takdir edilmemiş olabilir. Bu dört hidâyete göre insan bir başkasını, sadece davet etmekle ve ona doğru yolu göstermekle hidâyete ulaştırabilir. Nitekim *يُحَى اللَّهُ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* 'Şüphesiz ki sen doğru bir yola hidâyete etmekte'sin.'⁸⁶ ve *وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ* 'Her toplumun bir hidâyete ulaştırıcı vardır.'⁸⁷ âyetleri ile insanın gücü dâhilinde olan ikinci sıradaki hidâyete dikkat çekmiştir. *إِنَّكَ إِذْ سَأَلْتَهُ لَنُحْيِيَنَّكَ حَيَاتًا نَسِيحَةً لِيُجِيبَ لَكَ سَأَلَكَ* 'Şüphesiz ki sen sevdiğine hidâyete veremezsin, fakat Allah dilediğine hidâyete verir...' ⁸⁸ âyeti ile de insanın sınırlarını aşan üçüncü derecedeki

⁸¹Tâhâ 20/50.

⁸²el-Enbiyâ 21/73.

⁸³Muhammed 47/17.

⁸⁴Râgıb bu anlamda sırasıyla Tegâbun 11, Yûnus sûresinin 9, Ankebût sûresinin 69, Meryem sûresinin 76 ve Bakara sûresinin 213. âyetlerini de zikretmiştir.

⁸⁵el-A'râf 7/43.

⁸⁶eş-Şûrâ 42/52.

⁸⁷er-Ra'd 13/7.

⁸⁸el-Kasas 28/56.

hidâyete işaretlemiştir.”

“Allah'ın, zalim ve kâfirlere nasip etmediğini haber verdiği her hidâyet, hidâyete ermişlere mahsus olan üçüncü hidâyet ve cennete ulaşmayı ifade eden dördüncü hidâyettir. Mesela; كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ *İman etmelerinden, Resûl'ün hak olduğuna şahadet getirmelerinden ve kendilerine apaçık deliller gelmesinden sonra inkârcılığa sapan bir kavme Allah nasıl hidâyet versin. Allah zalimler topluluğuna hidâyet vermez.*⁸⁹âyeti bunun kanıtıdır. Yine Yüce Allah'ın, hem Hz. Peygamber'in ve hem de insanların elinde olmadığını bildirdiği ve bunların hidâyete erdirmeye güçlerinin yetmediğini vurguladığı her hidâyet, davet etmek ve doğru yolu göstermek şeklindeki ikinci tür hidâyetin dışındakilerdir ki, bunlar da akıl vermek, hidâyete erdirmek ve cennete ulaştırmaktır. Bu bağlamda Yüce Allah *لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ Onları hidâyete erdirmek sana ait değildir, lâkin Allah dilediğini hidâyete ulaştırır...*⁹⁰, *وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَىٰ وَاحِدَةٍ...Allah dileyseydi, elbette onları hidâyet üzerinde toplayıp birleştirdi...*⁹¹buyurmaktadır.”⁹²

Kur'ân'da çeşitli türevleriyle yaklaşık 320 defa geçen هدى(hedâ) kelimesi⁹³ hakkında Râgıb'ın yaptığı bu dörtlü tasnif, bu kelimenin Kur'ân'da kullanılan anlamlarını kapsayıcı mahiyettedir. Bir kişi Kur'ân'ın hidâyet konusunda ne söylediğini örnek âyetler eşliğinde bu tasnifte eksiksiz bulabilmektedir. Bu bilgileri Vücûh ve Nezâireserlerinde bir başlık altında elde etmesi mümkündür, ama bunları daha fazla maddeli ve dağınık bir şekilde görecektir. Yine bu izahları Garîbü'l-Kur'ân ve Me'ânî'l-Kur'ân kitaplarında bulabilmek de mümkündür, ama kişinin bunun için onlarca sayfayı karıştırması ve bir Kur'ân fihristine başvurması gerekecektir.

Râgıb'ın *Müfredât*'ı dışında bir örnek olarak Bakara sûresinin 136. ve 285. âyetleriyle Âl-i İmrân sûresinin 84. âyetinde geçen لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ / لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ *“...Onlar/Elçileri arasında hiçbir ayırım yapmayız...”* ifadesini ele alalım. Bu ifade peygamberler arasında hiçbir ayırım yapmama “hepsine iman etme” veya “birini

⁸⁹Âl-i İmrân 3/86. Râgıb bu âyetten sonra Nahl sûresinin 107. âyetini de delil getirmiştir.

⁹⁰el-Bakara 2/272.

⁹¹el-En'âm 6/35. Râgıb, bu konuda sırasıyla Neml sûresinin 81, Nahl sûresinin 37, Zümer sûresinin 36 ve 37, Kasas sûresinin 56, Yûnus sûresinin 99 ve İsrâ sûresinin 97. âyetlerini zikretmiştir.

⁹²Râgıb, *Müfredât*, 835-837.

⁹³Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li-elfâzî'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2001), 823-827.

diğerine üstün tutmama” anlamlarına gelebilir. Bu âyetlerde hangisinin kastedildiğini anlamak için “ayrım yapmak/tefrîk” kelimesinin geçtiği diğer âyetlere bakıldığında meselenin Nisâ sûresinin 150. ve 152. âyetlerinde aynı ifadeyle, ama daha açık bir şekilde anlatıldığını görüyoruz: *وَيُرِيدُونَ أَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللَّهِ وَرُسُلِهِ* ...Allah ile elçilerinin arasını ayırmak isteyip 'bir kısmına inanırsınız, bir kısmını kabul etmeyiz' diyenler...”, *وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ* ...Allah'a ve elçilerine inanıp elçileri arasında hiçbir ayrım yapmayanlar...” Nitekim Râgıb bu âyetleri zikrettikten sonra bunun “Allah'ın elçilerinin tamamına inanırlar.” mânasına geldiğini söylemektedir.⁹⁴ “Ayrım yapmak/tefrîk” sözcüklerinin kullanılmadığı, ama “peygamberlerden birini diğerine üstün tutma” konusuyla ilgili olan diğer âyetlere baktığımızda ise *إِشْتَهَتْهُمُ الْمَنَافِقُ كَمَا شِئْتُمْ عَلَىٰ بَعْضِ الْأَحْزَابِ* “İşte peygamberlerin bir kısmını diğerlerine üstün kıldık; Allah onlardan bir kısmıyla konuşmuş, bazılarını da derece derece yükseltmiştir...”⁹⁵ âyeti ile *بِزِجَارٍ عَلَىٰ بَعْضِ الْأَحْزَابِ* “Biz peygamberlerin bir kısmını diğerlerine üstün kıldık...”⁹⁶ âyetinde bazı peygamberlerin daha üstün olduğunu bizzat Yüce Allah'ın bildirdiğini görüyoruz. Böylece “Hz. Peygamber'i üstün görmenin ‘...Elçileri arasında hiçbir ayrım yapmayız...’ âyetine ters olduğunu” iddia edenlerin,⁹⁷ ilgili âyetleri ve Kur'ân'ın bütününe dikkate almamaları sonucu hataya düştikleri ortaya çıkmaktadır.

Yine *يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْغَنِيُّ* “...Yine sana neyi infak edeceklerini soruyorlar. De ki 'el-'afv'...”⁹⁸ âyetindeki *الْغَنِيُّ* (el-'afv) kelimesi günümüzde birçok meâlde “ihtiyaç fazlası” şeklinde çevrilmektedir.⁹⁹ A'râf sûresinin 95. âyetinde geçen 'afv kelimesinin “artma/çoğalma” anlamında olması da bazı tefsirlerde bu yoruma delil olarak gösterilmektedir.¹⁰⁰ Bu âyetin mânasını belirlemede, bağlam da yardımcı

⁹⁴Râgıb, *Müfredât*, 633.

⁹⁵el-Bakara 2/253.

⁹⁶el-İsrâ 17/55.

⁹⁷*Mesaj*, çev. Edip Yüksel (İstanbul: Ozan Yayınları, 2000); *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Meâli*, çev. Bayraktar Bayraklı (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2007).

⁹⁸el-Bakara 2/219.

⁹⁹*Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, çev. Hasan Basri Çantay (İstanbul: Dergâh Ofset, 2011); *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012); Ömer Özsoy ve İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân (Sistematik Kur'ân Fihristi)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2001), 433; *Yaşayan Kur'ân*, çev. İhsan Eliaçık (İstanbul: İnşa Yayınları, 2006); Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Meâli*; *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli*, çev. Yaşar Nuri Öztürk (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1999).

¹⁰⁰İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 3/692. *Müfredât*'ta A'râf sûresindeki âyet verilmemiş, ama sözlük bilgisi kısmında kelimenin çoğalma anlamı zikredilmiştir. Bk. Râgıb *Müfredât*, 574.

olmamaktadır. Çünkü öncesinde ve sonrasında farklı sorulara cevaplar vardır. Fakat kelimenin sözlük anlamı ve Kur'ân'ın infak konusundaki diğer âyetleri buradaki mânayı netleştirmemize yardım edecek durumdadır. Şöyle ki: 'Afv kelimesi fiil olarak Kur'ân'da "çoğalma" anlamında kullanılmış olsa da "el-'afv" şeklindeki kullanımlarında "çoğalma/fazlalık" mânası gözükmemektedir. Kelimenin bağışlama anlamı ise tıpkı Türkçe'de olduğu gibi "bağış yapma" mânasına gelmeye uygundur. Bu durumda "el-'afv" kelimesi "ne bağışlarsanız" demektir. Nitekim Râğıb bu âyette söz konusu ifadeye yönelik olarak "infakı kolay olan şey" anlamını zikretmiştir. Kelimenin daha sonraki kullanımlarında bu anlam "'afeviyyen" (kendiliğinden, plansız, gelişigüzel) şeklinde ifade edilmiştir ve günümüzde de böyle kullanılmaktadır.¹⁰¹Buna göre söz konusu ifadenin âyetteki anlamı "gönlünüzden ne koparsa" şeklinde ifade edilebilir.

İnfakla ilgili diğer âyetler de bu anlamı desteklemektedir. Çünkü Kur'ân'ın infaktan bahseden hiçbir âyetinde "ihtiyaç fazlasının infak edilmesi" gibi bir ima yoktur; tam aksine ¹⁰²مِنْ نَفَقَةٍ مِنْ شَيْءٍ، ¹⁰³مِنْ شَيْءٍ، ¹⁰⁴مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ، ¹⁰⁵مِنْ خَيْرٍ، ¹⁰⁶نَفَقَةً صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً، ¹⁰⁷مِنْ طَيِّبَاتٍ مَا كَسَبْتُمْ، ¹⁰⁸مِمَّا آتَاكَ اللَّهُ، ¹⁰⁹وَأَتَوْهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ، ¹¹⁰مِمَّا آتَاهُ اللَّهُ، ¹¹¹"her ne gibi ifadelerle "gönülden ne koparsa" anlamı ön plandadır. Hatta "ihtiyaç fazlası" yorumu Kur'ân'a o kadar yabancı durmaktadır ki, bunu zikredenler bile "bu âyet mensuhtur" kaydı düşmek zorunda kalmışlardır.¹¹²

Başka bir örnek olarak ¹¹³يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا، *Ey iman edenler 'râ'inâ' (bizi gözet) demeyin, 'unzurnâ' (bize bak) deyin...* ifadesini değerlendirebiliriz. Buradaki

¹⁰¹ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), 581.

¹⁰²el-Bakara 2/270.

¹⁰³Âl-i İmrân 3/92; el-Enfâl 8/60; Sebe' 34/39.

¹⁰⁴el-Bakara 2/3, 254; el-Enfâl 8/3; er-Ra'd 13/22; İbrâhîm 14/31; el-Hac 22/35; el-Kasas 28/54; es-Secde 32/16; Fâtür 35/29; eş-Şûrâ 42/38; el-Münâfikûn 63/10.

¹⁰⁵el-Bakara 2/215, 272, 273.

¹⁰⁶et-Tevbe 9/121.

¹⁰⁷el-Bakara 2/268.

¹⁰⁸el-Kasas 28/77.

¹⁰⁹en-Nûr 24/33.

¹¹⁰et-Talâk 65/7.

¹¹¹Günümüzde yardım isterken kullanılan "az-çok demeden" anlamında.

¹¹²Örnek için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/641; Ebû İshâk İbrâhîm b. Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beirut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1988), 1/293; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd ve Ali Muhammed Mu'avvaz (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 2/168. Tefsirlerde daha çok "neyi bağışlarsanız, gönlünüzden ne koparsa, kolayınıza gelen" anlamına gelen yorumlar ağır basmaktadır. Bunun meâllerde tercih edilmemesi ciddi bir hatadır.

¹¹³el-Bakara 2/104.

yasağı anlamada, âyetlerin birbirini tefsir etmesi önem arz etmektedir.¹¹⁴ Çünkü buradaki vurguyu anlayamayanlar رَاعِيًا (râ'inâ) kelimesinin “bizi gözet, bize çobanlık et” anlamına gelebileceğine bakarak âyette yasaklanan şeyin “bu sözü söyleyenlerin âdeti koyun gibi olmaları/bilinçsizce tâbi olmaları”olduğunu dile getirmektedirler.¹¹⁵ Hâlbuki öncesinde ve sonrasında buna dair en ufak bir işaretbulunmamaktadır. Ancak bu âyette neyin kastedildiğine başka bir yerde daha açık bir şekilde temas edilmiştir: مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأَسْمَعُ غَيْرَ مِنَ الَّذِينَ رَاعِيًا مَسْمَعٍ وَرَاعِيًا لِيَا بِأَلْسِنَتِهِمْ وَطَعْنَا فِي الَّذِينَ دَلِيلِينَ عَظِيمًا (leyyen bi elsinetihim) ve dine saldıranlar (ta'nen fi'd-dîn) 'semi'nâ ve 'asaynâ', 'isme' gayra müsm'e'in' ve 'râ'inâ' derler...¹¹⁶ Görüldüğü gibi burada kastedilen, söz konusu kelimelerin (semi'nâ, 'asaynâ, isme' gayra müsm'e'in, râ'inâ) anlamları değil, bu kavramların çarpıtılarak ve art niyetle söylenmesidir.¹¹⁷ Nitekim, رَعِيَ (re'â) kelimesinin türevlerinin Kur'ân'da “emanetlere ve ahitlere riayet etme”,¹¹⁸“ihdas edilen ruhbanlığın gereklerini yerine getirip getirememe”¹¹⁹anlamlarında kullanılması da, Bakara sûresinin 104. âyetinde “bizi gözet, bize çobanlık et” anlamının kastedildiği iddiasını boşa çıkaran diğer bir husustur. Bu açıklamalara göre âyetin anlamı “Ey mü'minler! Hz. Peygamber'in sizi gözetmesini/size bakmasını ifade etmek istediğinizde, dili eğip bükerek رَاعِيًا (râ'inâ) şeklinde söylendiğinde “çobanımız” anlamında istihfaf içeren bir hitabın ortaya çıkacağı 'râ'inâ' kelimesini değil, 'unzurnâ' kelimesini kullanın.”

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere; Müfredât tarzının Kur'ân'ı anlamada önemli bir rolü vardır ve bu tarzın geliştirilmesi, Kur'ân'ın bütünlüğünü yakalayacağı katkıları daha da artıracaktır.

¹¹⁴Bu konuda nüzül sebebi bilgileri de açıklayıcı konumdadır, ama bu tür bilgiler ancak destekleyici deliller arasında olabilirler.

¹¹⁵Yüksel, *Mesaj*; Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Meâli*.

¹¹⁶en-Nisâ 4/46.

¹¹⁷Hiz. Peygamber'in Yahudilerle yaşadığı selamlaşma olayı, âyette geçen “leyyen bi elsinetihim” tabirinin ne anlama geldiğini kavramaya katkı sağlayacaktır: “Yahudilerden bir topluluk Hz. Peygamber'e gelerek السَّلَامُ عَلَيْكُمْ (Ölüm üzerinize olsun) diye selam verirler. Hz. Âişe de onların niyetini anlar ve onlara 'Lanet de ölüm de sizin üzerinize olsun' diye karşılık verir. Hz. Peygamber, Hz. Âişe'ye dönerek 'Sakin ol! Allah her işte yumuşak/nezaketli olmayı sever' diyerek onu sakinleştirmeye çalışır. Hz. Âişe de 'Ey Allah'ın Rasulü ne dediklerini duymadın mı?' diye ilave edince, Hz. Peygamber 'Ben de onlara 'Sizin üzerinize olsun', dedim ya!' diye karşılık verdi.” Bk. Buhârî, “İsti'zân”, 22 (No. 6256).

¹¹⁸el-Mü'minûn 23/8; el-Me'âric 70/32.

¹¹⁹el-Hadîd 57/27.

SONUÇ

Hız. Peygamber (sav)'in Kur'ân'ın bazı âyetlerine yönelik yapmış olduğu tefsirler dilbilimsel tefsirin içerisine girse de özellikle bu tür tefsirler, özellikle İbn Abbâs ve talebelerinin etkisiyle gündeme gelmeye başlamıştır.

Dilbilimsel tefsir, tarihsel seyir içerisinde çeşitli ilim dallarına ayrılmıştır. Bu türün ilk temsilcileri olarak kabul edilen ‘‘Garīb'1-Kur'ân’’ özellikli eserler, âyetlerde yer alan bazıgarībkelime ve ibarelerin buldukları yerde ne anlama geldiğini kısa ifadelerle açıklayan tefsirlerdir. Dilbilimsel tefsirin diğer bir temsilcisi olan ‘‘Vücûh ve Nezâir’’ kitapları ise, Kur'ân'da yer alan çok anlamlı kelimeleri ele alan eserlerdir. Bu tarz eserler, söz konusu edilen çok anlamlı kelimelerin geçtikleri yerlerde hangi anlamıyla kullanıldığını örnek âyetlerle zikreden tefsirlerdir. Bu eserlerin Garīb'1-Kur'ânlardan en belirgin farkı da sadece çok anlamlı kelimeler üzerinde yoğunlaşmalarıdır.

Kendisinden önce yazılan tefsir edebiyatını tarayan ve buna kendi birikimini de ekleyen Râğıb, Kur'ân kelimelerinin tamamına yakınına incelediği *Müfredât* adlı çalışmasını meydana getirmiştir. Râğıb, *Müfredât* adlı eserinde, harf ve edatlar da dâhil Kur'ân'da geçen kelimeleri ele alma noktasında aralarında hiçbir ayırım gözetmemiştir. O, bu kitabını alfabetik bir şekilde düzenlediğinden Kur'ân'da yer alan herhangi bir kelimenin tüm türevlerini ve bu türevlerden kaynaklanan çeşitli anlamlarını bir başlık altında bulabilme imkânı sunmuştur.

Müfredât'ta Kur'ân kelimeleri yine Kur'ân ile tefsir edilmiştir. Başlık yapılan kelimenin çeşitli kalıplarının geçtiği âyetler dışında, farklı kökten olup aynı anlamı ifade eden kelimeleri içeren âyetler deizahlara dâhil edilmiştir. Nzl zamanları arasında uzun bir müddet olsa da aynı konudaki âyetleri bir arada ele alan *Müfredât*, bu noktada oldukça başarılı bir yol takip etmiş ve bu tarzıyla Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmede anlam bütünlüğünü yakalamaya çalışmıştır.

Râğıb'ın *Müfredât* adlı eserinin dilbilimsel tefsirdeki değeri hakkında yaptığımız bu çalışmada görülmüştür ki, *Müfredât*'ın açıkladığı kelime sayısı Garīb'1-Kur'âneserlerinde ele alınanlardan fazladır. Bu durum, *Müfredât*'ın Garīb'1-Kur'ân alanındaki eserlere nicelik olarak fark attığını aynı zamanda da onlara bir katkı sağladığını göstermektedir. Yine *Müfredât*, incelediği kelimeleri alfabetik bir metotla sıralamış ve böylece Kur'ân'da yer alan diğer kelimeler gibi garıbbir kelimenin de tüm türevlerinin anlamını bir başlık altında bulabilme imkânı sunmuştur. Bu da onun Garīb'1-Kur'ân kitaplarına getirdiği en önemli yeniliği

ifade etmektedir.

Râgıb'ın *Müfredât'*ı üzerine yaptığımız bu makale, söz konusu eserin Vücûh ve Nezâir eserlerine karşı birçok açıdan üstün olduğunu da ortaya koymaktadır. Çünkü o, vücûh kitaplarında yer almayan bazı kelimeleri ele almış, bazı kelimelerin de eksik bırakılan anlamlarına değinmiştir. Ayrıca, farklı köklerden gelen kelimeleri aynı başlıkta ele almamış, vücûha konu olan kelimelere verilen bazı anlamları, ortak noktalarını dikkate alarak tek çatı altında toplamıştır. Bütün bu hususlar *Müfredât'*ın Vücûh ve Nezâir birikimini çok güzel yansıttığını ve bu ilmi tashih ederek geliştirdiğini göstermektedir.

Müfredât, makalemizde vurguladığımız gibi "Garîbü'l-Kur'ân" ile "Vücûh ve Nezâir" gibi dilbilimsel tefsir türlerini ihtiva etmektedir; ama o, ne tam olarak "Garîbü'l-Kur'ân" ne de "Vücûh ve Nezâir" türü bir çalışmadır. Çünkü *Müfredât* bu iki alanda telif edilen kitaplar gibi Kur'ân kelimelerinin anlamını kısaca ve doğrudan açıklamak şeklinde değil, gerekçeli ve dilbilimsel ağırlıklı olarak ele almaktadır. Kur'ân kelimelerinin tamamına yakını izah etmek, *Müfredât'*a has bir özellik olmamakla birlikte belirgin bir özelliği durumundadır. Ayrıca bu eser; "Vücûh ve Nezâir" kitaplarından daha fazla vücûhu içermekte, böylece "Garîbü'l-Kur'ân" kitaplarından ayrışmaktadır; ama vücûhu olmayan kelimelere de yer verdiğinden ötürüdür ki, bu eserin Vücûh kitaplarına dâhil edilmesi de mümkün olmamaktadır.

Genelde "Garîbü'l-Kur'ân" kitabı olarak değerlendirilen bu eser kanaatimizce yeni bir Kur'ân ilminin başlangıcı kabul edilmelidir. Kur'ân'da geçen kelimelerin anlamlarının tespit/tahkik edildiği bu ilmin "Kelimâtü'l-Kur'ân", "Lugatü'l-Kur'ân" isimleriyle de ifade edilmesi mümkün olmakla beraber, başlatıcısı konumundaki eserin adı olan "Müfredâtü'l-Kur'ân" ya da kısaca "Müfredât" olarak isimlendirilmesi daha doğru gözükmektedir.

Râgıb'ın *Müfredât'*ı, yaygın kabulde olduğu gibi ister "Garîbü'l-Kur'ân"ın gelişmiş bir şekli olsun istersede bizim savunduğumuz gibi ulûmü'l-Kur'ân içerisinde "Kelimâtü'l-Kur'ân", "Lugatü'l-Kur'ân" diye de adlandırılan "Müfredâtü'l-Kur'ân" adında müstakil bir ilim dalı olsun, bundaki, usul farklılıkları olan bir tarzdır ve Râgıb'dan sonra bu usul Semîn Halebî'nin 'Umdetü'l-huffâz, Fîrûzâbâdî'nin *Besâiru zevi't-temyîz*, Ferâhî'nin *Müfredâtü'l-Kur'ân* ve Mustafavî'nin *et-Tahkîk fî kelimâti'l-Kur'ân* adlı eserleriyle devam ettirilmiştir. Râgıb'ın kimi hatalarının düzeltildiği ve kimi eksikliklerinin de tamamlandığı bu

tür çalışmalar, "Müfredât" tarzının gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Başka bir ifadeyle söylersek, Mukâtil'in *el-Vücûh ve'n-nezâir* adlı eseri, çok anlamlı kelimeleri tasnif etme ve ele alma yönteminde nasıl bir çığır açmışsa, Râgıb'ın *Müfredât*'ı da Kur'ân kelimelerini inceleme metodunda öyle bir çığır açmıştır.

Râgıb'ın *Müfredât*'ı ve Müfredât tarzı üzerinde yaptığımız bu çalışma neticesinde bir kez daha ortaya çıkmıştır ki, Kur'ân kelimelerinin anlamlarını netleştirmede; kelimelerin dildeki kullanımları, âyetlerin bağlamları, nüzûl sürecinde yaşanan olaylar, kültür ve sosyal yapı gibi tarihî arka planlar ve Kur'ân'ın bütünlüğü mutlaka dikkate alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2001.
- el-Askerî, Ebû Hilâl. *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Ahmed es-Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2010.
- Arslan, Şükrü. "Semîn Halebî ve Garîbü'l-Kur'ân'ındaki Metodu". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1995): 49-79.
- Bırışık, Abdülhamit. "Ulûmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 132-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhibbuddîn el-Hatîb vd.. 4 Cilt. Kahire: Matba'atü's-Selefiyye ve Medresetühâ, 1400/1980.
- Bulut, Ahmet. "Kur'ân'a Dair Eserler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992): 129-154.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Vücûhü'l-Kur'ân'a Dâir Bilinmeyen Yeni Bir Eser". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (1967): 113-120.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Ali b. Ebû Talha". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 386-387. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Garîbü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çakan, İsmail L. ve Eroğlu, Muhammed. "Abdullah b. Abbâs b. Abdulmuttalib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- ed-Dâmeğânî, Ebû Abdullah. *el-Vücûh ve'n-nezâir li-elfâzi Kitâbillâhi'l-'Azîz*. thk. Arabî Abdülhamîd Ali. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2010.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 2009.
- Elîf Efendi, Hasîrîzâde. *en-Nûru'l-furkân fî şerhi lugati'l-Kur'ân*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- el-Endelüsî, Ebû Hayyân. *el-Bahrü'l-muhît*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Mu'avvaz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Erul, Bünyamin. "İlk Dönem Kur'ân Okumaları, Sahâbenin Kur'ân'ı Anlama Çabaları Üzerine" . VII. *Kur'ân Sempozyumu*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005: 23-40.

- el-Ferâhî, Abdülhamîd. *Müfredâtü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Füveyzıl, Mustafa. "Nazarâtün mustalahiyye fî kitâbi Müfredâtî elfâzı'l-Kur'ân li'r-Râğıb el-İsfahânî". *İslâmiyyetü'l-Ma'rife* 5/17 (1999): 133-144.
- Gulâmu Sa'leb, Muhammed b. Abdülvâhid. *Yâkûtetü's-sırât fî tefsîri garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed b. Ya'kûb Türkistânî. Medîne: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2002.
- Hakîm Tirmizî. *Tahsîlü nezâiri'l-Kur'ân*. thk. Hüsnî Nasr Zeydân. Kahire: Mektebetü İmâd, 1969.
- Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Hârûn b. Mûsâ. *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Hâtim Sâlih Dâmin. Bağdad: Vizâretü's-Sekâfetü ve'l-İ'lâm Dâiretü'l-Âsâri ve't-Türâs, 1988.
- Hîrî, Ebû Abdurrahman İsmâîl b. Ahmed. *Vücûhü'l-Kur'ân*. thk. Neced Arşî. Meşhed: Mecma'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1422/2002.
- İbn 'Akîle. *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirâsât, 10 Cilt. el-İmârâtü'l-Arabiyyetü'l-Müttehide: Câmi'atü'ş-Şârika, 2006.
- İbn Hâim. *et-Tibyân fî tefsîri garîbi'l-Kur'ân*. thk. Fethî Enver Dâbûlî. Kahire: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 1992.
- İbn Kesîr. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. İbrâhîm el-Bennâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Muhammed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. thk. Abdullâh Ali el-Kebîr vd.. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- İbn Sa'd. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İbn Teymiyye. *Mecmû'u fetâvâ*. nşr. Abdurrahmân b. Muhammed Hanbelî. 37 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1991.
- İbn Uzeyz, Muhammed. *Nüzhetü'l-kulûb*. thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mer'aşlî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife 2013.
- İbnü'l-Cevzî. *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûhi ve'n-nezâir*. thk. Halîl Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

- Kara, Ömer. "el-Müfredât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 504-505, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kara, Ömer. "Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Râğıb el-İsfahânî". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2012): 101-146.
- Kara, Ömer. "Râğıb el-İsfahânî'nin İlmî Mirası". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 44/2 (2015): 9-66.
- Köse, Saffet. "Zeyd b. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 313-316, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. Hayrettin Karaman vd.. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. çev. Hasan Basri Çantay. 3 Cilt. İstanbul: Dergâh Ofset, 2011.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli*. çev. Yaşar Nuri Öztürk. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1999.
- el-Mekkî b. Ebû Tâlib. *Tefsîrü'l-müşkil min garîbi'l-Kur'âni'l-'Azîm 'ale'l-icâz ve'l-ihtisâr*. thk. Hüdâ et-Tavîl el-Mer'aşlî. Beyrut: Dâru'n-Nûri'l-İslâmî, 1988.
- Mesaj*. çev. Edip Yüksel. İstanbul: Ozan Yayınları, 2000.
- Mukâtil b. Süleyman. *Kitâbü'l-Vücûh ve'n-nezâir*. thk. Ali Özek. İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993.
- Mukâtil b. Süleyman. *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l- Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Kahire: el-Hey'etü'l Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1994.
- Mukâtil b. Süleyman. *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Dübeyy: Merkezü Cum'atî'l-Mâcid li's-Sekâfe ve't-Türâs, 2006.
- Mustafavî, Hasan. *et-Tahkîk fi kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2009.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- "Müfredâtü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 506. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özsoy, Ömer ve Güler, İlhamî. *Konularına Göre Kur'ân (Sistemik Kur'ân Fihristi)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2001.
- el-İsfahânî, Râğıb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî. Dımaşk/Şam: Dâru'l-Kalem, Beyrut: Dâru'ş-Şâmiyye, 2. Basım, 1997.

- el-İsfâhânî, Râgıb. *Müfredât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 3633, 1a-161b.
- el-İsfâhânî, Râgıb. *Müfredât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Râgıb Paşa, 1448, 1a-235b.
- el-İsfâhânî, Râgıb. *Müfredât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşîd Efendi, 117, 1a-271b.
- es-Sârîsî, Ömer Abdurrahmân. *er-Râgıb el-İsfahânî ve cuhûduhû fi'l-lüğa ve'l-edeb*. Ammân: Mektebetü'l-Aksâ, 1987.
- el-Halebî, Semîn. *'Umdetü'l-hüffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*.thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd.4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- es-Süyûtî, Celaleddin. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008.
- eş-Şüddî, Âdil. *Tefsîrü'r-Râgıb el-İsfahânî min evveli sûreti Âl-i İmrân hattâ nihâyeti'l-âye 113 min sûreti'n-Nisâ: Dirâse ve tahkik*. 2 Cilt. Riyâd: Medâru'l-Vatan li'n-Neşr, 2003.
- et-Taberî, İbn Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 25 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Tasa, Muhammet. *Kur'ân'da Cümle Yapısı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Taşköprîzâde. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âtî'l-ulûm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985,
- Tılıb, Abdülhamîd Seyyid. *Garîbü'l-Kur'ân: Ricâluhû ve menâhicuhû min İbn Abbâs ilâ Ebî Hayyân*. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1986.
- et-Tirmizî, Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî. Riyâd: Mektebetü Ma'ârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', ts.
- Yahyâ b. Sellâm. *et-Tesârîf: Tefsîrü'l-Kur'ân mim mâ iştebehet esmâühû ve tesarrafet me'ânih*. thk. Hind Şelebî. Tunus: eş-Şeriketü't-Tûnisîyye li't-Tevzî', 1400/1980.
- Yaldızlı, Hasan. *Vücûh ve Nezâir İlmi ve Mukâtil b. Süleyman'ın el-Vücûh ve'n-Nezâir adlı Eseri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.
- Yaldızlı, Hasan. "Vücûh ve Nezâir Hakkında Yapılan Tanımlara Dair Bir Değerlendirme". *İslam Araştırmaları Dergisi* 31 (2014): 1-31.
- Yaşayan Kur'ân*. çev. İhsan Eliaçık. İstanbul: İnşa Yayınları, 2006.
- Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Meâli*. çev. Bayraktar Bayraklı. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2007.

- el-Yezîdî, Abdullah b. Yahyâ b. Mübârek. *Garîbü'l-Kur'ân ve tefsîruh*. thk. Abdurrezzâk Hüseyin. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- ez-Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. M. Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 3. Basım, 1404/1984.
- Zeyd b. Ali. *Garîbü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Cevâd Hüseyinî Celâlî. Kum: Merkezü'n-Neşr et-Tâbî li-Mektebi'l-İlâmi'l-İslâmî, 1418/1997.